

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

III Wata, 05 Yupa, 2023 diciembre, Andahuaylas-Apurímac

ISSN:2810-8272

LLULLAKUYKUNAMANTA, WILLAKUYKUNAPAS

Jesús Rivera-Guzmán / Heberth Loa / Mery Salas / Yaneth Arévalo / César Ccopa /
Nataly Moscoso / Avelino Gonzales / Antonio Rodas / José Pardo /
Maritza Huaraca / Elvia Andia / Máximo Cama / Toribio Paniura / Sergio Cuellar

UNIVERSIDAD NACIONAL
JOSÉ MARÍA ARGUEDAS

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

III Wata, 05 Yupa, 2023 diciembre, Andahuaylas-Apurímac

ISSN:2810-8272

LLULLAKUYKUNAMANTA, WILLAKUYKUNAPAS

Jesús Rivera-Guzmán / Heberth Loa / Mery Salas / Yaneth Arévalo / César Ccopa /
Nataly Moscoso / Avelino Gonzales / Antonio Rodas / José Pardo /
Maritza Huaraca / Elvia Andia / Máximo Cama / Toribio Paniura / Sergio Cuellar

UNIVERSIDAD NACIONAL
JOSÉ MARÍA ARGUEDAS

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

III Wata, 05 Yupa, 2023 diciembre, Andahuaylas-Apurímac

ISSN: 2810-8272

Unay pachamantañam qillqaq runakuna ruwasqankuta qawarichiyta munanqaku.
Sapakamam yachasqankumanhinam qawasqankuta, riqsisqankuta, taripasqankuta
ukusunqunpi kaqkunatapas rimanakuypaq qawarichiyta munachkarqanku unay pachapaq.

QISPICHIQ HUÑU:

Umalliq:

Luis Mujica

Puririchiq huñu:

José Carlos Arévalo (Unajma), Hilda Huayhua (Unamba), Olinda Suaña (Unajma),
Vicente Torres (Unsaac), Wilmer Rivera (Unsch), Gavina Córdova (Unajma), Pablo Landeo (Unajma),
Jermani Ojeda (Universidad de Texas), Hipólito Peralta (Upch).

Hawa suyukunapi yachaq huñu:

César Itier (Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Francia);
Gustavo Solís (Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Perú);
Teófilo Laime (Universidad Nacional de San Andrés, Bolivia);
Lelia Inés Albarracín (Universidad Santiago del Estero, Argentina);
Yana Lucila Lema (Universidad de las Artes, Ecuador);
Carlos Molina-Vital (Universidad of Illinois, Urbana-Champaign, USA);
Félix Julca (Universidad Nacional Santiago Antúnez de Mayolo, Perú);
Serafin Coronel-Molina (Universidad de Indiana, USA).

Yanapaqkuna:

Pablo Landeo, Aníbal Bellido, Sergio Cuellar, Yaneth Arévalo, Javier Leguía, Erika Loa, Mery Salas

Allichaq:

Gavina Córdova

Siqiq:

Milagros Saavedra Beraún

Siqi unanchaq:

Erik Galindo Gárfias

© Universidad Nacional José María Arguedas

© Departamento Académico de Educación y Humanidades

© Escuela Profesional de Educación Primaria Intercultural

© Unaypacha.

© Grupo de Investigación de Conocimientos Andinos (GICA)

Tupana:

Jr. Juan Francisco Ramos N° 380. Andahuaylas – Apurímac.

Chaskiq: unaypacha@unajma.edu.pe / gica@unajma.edu.pe / quechuatinkuy@gmail.com

ISSN: 2810-8272

© Universidad Nacional José María Arguedas

Jr. Juan Francisco Ramos N° 380. Andahuaylas – Apurímac.

unaypacha@unajma.edu.pe / gica@unajma.edu.pe / quechuatinkuy@gmail.com

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2022-03495

Tiraje: 180 ejemplares. diciembre 2023

IMPRESION ARTE PERU SAC

Jr. Orbegoso 249 - Breña.

contacto@impresionarteperu.com / 999 698 361

Lima-Lima

Qispichiqpa willakuynin: Qillqasqakunapa ima nisqamqa, sapa qillqaqpa makinpim tarikun.

PATACHAYNIN

Yaykuynin. 7
Luis Mujica

RIQSIYKUNA 11

Qichwa simipiqa kimsa hanllalliwan qillqana. 13
Jesús Rivera-Guzmán

Yachaywasipi warmakunapa uywanakuyninmanta 21
Heberth Loa Gonzales

Pachapa risqanmanhina allpa willkinakuy
mana allin kasqanmanta. 31
Mery Salas Santa María

Ayllu ukupi mana allinmanta yachaykuna. 41
Yaneth Flor Arévalo Barboza

Llullamanta. 49
César Copca Antay

YACHAYKUNA 55

Expreso Puquio taki imayna illaywan musyakusqanmanta. 57
Nataly Moscoso Cárdenas

Antawayllapi wiñapu aqa ruwaymanta. 69
Avelino Gonzales Contreras

Anti suyupi yachaykuna, ruraykunapas. 77
Antonio Rodas Antay

Llaqtanchikpa unquyninkunamanta. 87
José Pardo Gómez

Wiqi ñawintin yachaywasipi yacharqanchik. 97
Maritza Huaraca Cárdenas

MUSYAYKUNA 101

Mama patronamanta. 103
Elvia Andia Grageda

Taytacuraq ukuku churinmanta. 111
Máximo Cama Tito

Harawikuna. 121
Toribio C. Paniura Silvestre

Anti hariwikuna. 127
Sergio Cuellar Quispe

YUYARIYKUNA	131
Urqutampu.	133
<i>Iskay Kaq Revista mayo, 2023.</i>	
Llampu sunqu uywaqkunamanta.	133
<i>Mercy Balderrama, Dulce Cahuana, Evelyn Cuéllar, Miluzca Damian, Yaneth Lopinta, Damaris Miranda, Filberto Quispe, Lisbeth Quispe, Dina Salazar, Eddy Sanchez, Marisol Saraise, Godofredo Sequeiros, Bella Tomateo.</i>	
Ciudad de piedra.	134
<i>Carlos Huamán.</i>	
Elegida por el rayo / Illapapa unanchasqan. Testimonio de la partera Marcelina Núñez.	135
<i>Tania Pariona, Luis Medina.</i>	
Anti suyupi pakasqa harkasqa yachaykuna.	136
<i>Antonio Rodas, Eliseo Alarcón, Julio C. Lizarme, Kevin Muñoz, Gissella Huaraca, Miriam Ortiz, Marleny Atiquipa, Ruth A. Palomino, Lido E. Berrocal, Fabiola Valdárroga.</i>	
Kichwata yachani. Aprendo Quechua Chanka.	137
<i>Elmer Belito, Iveth Sáenz.</i>	
Kawsaymantapacha. Gramática esencial del quechua boliviano.	137
<i>Elvia Andía y Tania Rodríguez.</i>	

Yaykuynin

Kimsa wata tukuyninpi pichqa yupatañam qispichillanchik. Mana musyasqalla unaychañam puririsqanchik. Kaykamaqa warmi qari qillqaqkunam sunqunmantapacha yachasqankumanhina kuyay-ninkuta qispichimunku.

Wakin qillqaqkunam llullamanta qillqamunku. Llullakuyqa runakunawan tiyaspanmi imatapas waqllichiyta munaspanku rikurichimunku. Llullakuyqa tukuy ima munayninchikpim, ruwasqanchikpim. Sunqunchikpipas kanmanmi.

Chayraykum, waynakunapa qillqasqankuqa pisi-llamantapas chay mana allin kaqmanta qispichimunku. Kaykunamanta manaraq qichwasimipiqa pipas qillqachkanchu; icha kaykunawan pi runapas atisqanmanhina imallatapas churapakamunman.

Riqsiykunapim, Jesús Rivera-Gusmán imaynanpi kimsa hanllallawan utaq sapan tuqyaqllawan qichwasimipi qillqana kasqanmanta. Hinallataq, Heberth Loa, yachaqkunapa yachayninpi imaymana uywanakuy atikunanmanta; chayqa runapa ruwayninpipas kachkan.

Chaymanta, Mery Salas, imaynas ñawpa runakuna allpakunata llamkaykuspanku paykunapaqña hapis-qankumanta, chaypitaq mana allinkuna kasqanmanta; kunan pachataq allpaqa wicharisqa chaniyuqña paltakuna tarpunankupaq. Chaypipas mana allinkunaqa kunankama maykunapipas kachkantaqsi.

Hinallataq, Yaneth Arévalo machukunapa yachasqanta uyarispa mana allin (mal) kawsakuypi kaqmanta qillqamun. Hinamantaq, César Ccopa, runapa sunqunta musyaspa ima mana allin kaqkunata wikapaspa allin kawsayman puririyanta qillqamun.

Kaykamam, llullakuymanta, mana allin kaqmanta waynakuna sunqunkupi kaqta rikurichimunku.

Yachaykuna kallmapitaq, Nataly Moscoso *Expreso Puquio* takita uyarispan runakunapa sasachakuyman yaykusqankunamanta yuyarispa, hamutaspa qillqamun. Imaynas karu llaqtapi mana riqisqa suyukunapi sasa tiyaymantapas.

Hinallataq, Avelino Gonzales, imaynatas aqata Andahuaylaspi qispichina kasqanmanta; chaypaqqa wiñaputaraqsi ruwana. Chaynallataq, Antonio Rodas, Anti suyupis imaymana yachaykuna kan, chay yachaykunas mana allin riqsisqa manataq riqsichisqaraq kachkan.

Kay kallma tukunapaq, José Pardo, allinta qatipaspa achka unquykunamanta qillqamun. Kay llaqtakunapis pacha runata hapispa unquchin; chaykuna allin riqsisqa kananpaqqa huk yachaykunawan tupachinas kanqa. Maritza Huaraca yachaywasipi sasachakuykunapi yachasqanta yuyarispa qillqamun.

Musyaykuna kallmapi, sumaq willakuykunata qillqaqkuna churapakamunku. Elvia Andía, Bolivia suyupi paqariq, karu llaqtayuq, «Mama patronamanta» willakuykun. Chaymanta, Máximo Cama, Cusco llaqtamanta, «Taytacuraq ukuku churinmanta» qillqasqanta kay yupapaq churapakamun.

Toribio Paniura, harawikunata llaqtanta kuyaspan wiñaypaq kananpaq qillqamun. Hinallataq, Sergio Cuellar harawinpi awqakunamanta sunqurichin.

Yuyariykuna kallmapi, Urqutampu Iskay kaq revistata, Universidad Nacional Micaela Bastidas wasipi ruwasqata, wayna sipaskunapa qillqasqankuta riqsinapaq. Hinallataq, *Llampusunquuywaqkunamanta* qillqamaytum sipas waynakunapa qillqasqankuta, EESPP La Salle yachaywasipi yachapakuqkunapata.

Chaymanta, Carlos Huamán, *Rumi llaqta* maytuta qispichimuspa harawikunata risqichiwanchik, Pakarina Ediciones sayarichisqanrayku. Tania Pariona, Luis Medina castellanoman tikrachiwan, riqsirichimunku *Elegida por el rayo / Illapapa unanchasqan. Testimonio de la partera Marcelina Núñez* maytuta riqsichinku; iskay simipim hampiq warmipa yachakuyninta riqsina.

Qatiqninman, *Anti suyupi pakasqa harkasqa yachaykuna* qillqa maytu llaqta runakupa yachaynikunata quqarispankutukuyimayachasqankuta qispichimunku. Icha, chaynata pi taripaqpas munanman runakunawan rimaspa yachayninku huqarimuyta mana paskasqa nitaq harkqasqa kananpaq.

Tukunapaq, Lircay llaqtapim Elmer Belito, Iveth M. Sáenz musuq maytu «Kichwata yachani. Aprendo quechua chanka» sutichasqata riqsichiwanchik. Chaymanta, Bolivia suyupi Elvia Andía hinataq Tania Rodríguez rurasqankuta *Kawsaymantapacha, Gramática esencial del quechua boliviano* maytuta rikurichimuyku.

Luis Mujica
Umalliq

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

RIQSIYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Qichwasimita kimsa hanllalliwan qillqana

Jesús Rivera-Guzmán
Pontificia Universidad Católica del Perú
jesus.riverag@pucp.edu.pe

Qutuchay: Kay qillqaqa iskay tapukuykunatam kutichin: ¿Hayk'a hanllalliyuqtaq qichwasimi aylluri? ¿Imaynanpitaq kimsa hanllalli, pichqa hanllalli kutichinakuy rikhurimurqan? Qallariq ñiqi tapukuypaq, qichwasimiqa kimsa hanllalli fonemayuq /I, ʊ, a/ nini. Iskay ñiqi tapukuypaq, kutichinakuyqa iñiy patallapim kachkan manataq thupana patapichu.

Resumen: Este escrito responde a dos preguntas: ¿Cuántas vocales tiene la familia lingüística quechua? ¿por qué surgió el debate entre el trivocalismo y pentavocalismo? Respecto al primero, considero que el quechua tiene tres fonemas vocálicos /I, ʊ, a/. Respecto al segundo, sostengo que la discusión persiste en el plano ideológico y no en el plano académico.

Chaskisqa: 31 oct 2023 / Arí nisqa: 8 nov 2023.

Qallariynin

¿Hayka hanllalliyuqtaq qichwasimi aylluri? Pérez Silva (2011) nisqanmanhina kay tapukuyqa amawtakunamanta rimaqkunamantapas hukniraq kutichiykunata chaskirqan. Qallariypi, lingüistakunapaqqa qichwasimiqa kimsa tuqyayniyuqlla: /a, I, ʊ/ (Cerrón-Palomino, 2008). Weber, lingüistaqa nin, Callejón de Huaylas, Huánuco llaqtapi qichwasimiqa /e, o/ castellanopa tuqyayninkunatam ña apaykunkuña-nispa. Hina-llataqmi hukkaq fonetistaqa nintaq, qichwasimi tuqyachiypiqa imaymana hanllallikunam qis-pin, tuqyachiykunaqa hukniraqpuni, chayqa qichwasimipa hanllallinkunaqa mana tukuq kanman-nispa.

Callejón de Huaylas,
Huánuco llaqtapi
qichwasimiqa /e,
o/ castellanopa
tuqyayninkunatam ña
apaykunkuña-nispa.

Iskay ñiqipi, qichwa rimaqkunapaqqa simimanta imahinata ukunchasqanku kutichiyninkuta huknirqachin. Qichwalla rimaqkunaqa qichwapa fonología kamachiyninkuna rikuyta manam atinkumanchu. Paykunaqa qichwapi ancha allin rimaqla kanku. Iskay simi rimaqkunapiqa qipa kaq yachasqanku simim qichwapa hanllalinkuna musyayninkupi taqrukun (Cerrón-Palomino, 2008). Kayhina, franciamanta lingüista Itier (1992) nin, qullaw qichwa rimaqkunapaqqa pusaq hanllallinkunas <i, è, é, a, â, ô, o, ou> kanman. Hinallataqsi, iskay simi qichwa-castilla rimaqkunapipas ruwakunman. Chaychiki pichqa hanllallita <a, i, e, o, u> qichwapi musyanku (Cerrón-Palomino, 2008). Chayqa, qichwa pichqa hanllallimanta ninakuyqa iñiy patapi kachkan (Itier, 1992; Pérez Silva, 2011). Hinaptinqa, yuyayninchikiqa, kimsa hanllallichusmi qichwapiqa kanman.

**Qichwalla
rimaqkunaqa
qichwapa fonología
kamachiyninkuna
rikuyta manam
atinkumanchu.**

Kay qillqaqa iskay ñiqiyuq. Qallariq ñiqipiqqa, qichwasimipa pichqa hanllallin kasqanta, hinataq kimsa hanllallin kasqanta rikuchimun. Iskay ñiqipiqqa, imarayku pichqa hanllalli qichwapi takyapakusqanmanta churakun.

1. ¿Imapitaq takyapakun kimsa sapan tuqyayniyuq utaq pichqa sapan tuqyayniyuq qichwasimipa kasqan?

Huk patanpi, qichwasimiqa kimsa sapan tuqyayniyuqsi /a, ɪ, ʊ/ kan. Tuqyaykunaqa posvelarpa /q, qh, q'/ sichpanpi chunka hukniyuq hukuna tuqyaqniyuq (alofono) [æ, a, ɑ, i, ɪ, e, ɛ, u, ʊ, o, ɔ] kan (Cerrón-Palomino, 2008). Fonemawanqa uyarikuykunam sapanchasqaman atikun (Cerrón-Palomino, 2008). Qawaykusun, *uma* rimaymanta <u>-wan kasqanta <i>-wan yankispa *ima* rimayman tikrakun. Hinaspa,

---

fonemaqa rimaykuna unanchayninta tikrachin. Chaynam, hukuna tuqyayninkunaqa rimaykunapa uyarikuyninta tikrachin manayá unanchaynintachu (Cerrón-Palomino, 2008). Chaynaqa, [ima] – [ema] huk rimayllam. Chayqa, kukuna tuqyaqkunaqa rimaypa tuqyaqllanta tikrapun. Chayraykum, Pérez Silva (2011) taripasqanpi kimsa hanllallilla rikuriyninpi iskay yachasqawan sutichachin: hukqa tuqyay sutinchasqa, hukninñataq uyariy sutinchasqa. Chaytam sapakamata qatiqninman qawarisun.

Qallariyninpiqa, Pérez, Acurio chaymanta Bendezú taripaqkunapaqqa qichwa qullaw hanllallikunaqa Cerrón-Palomino-pa yachayninta takyachinku (Pérez Silva, 2011). Qichwarimaqkunapa tuqyachiyninkupiqa kimsa hanllallillam atikun: /a, ɪ, ʊ/. Sapa hanllalliqua posvelar /q, q', qʰ/ rikurimuptin chiqikullan.

- /a/ fonemaqa [æ, a, ɑ] hukuna tuqyaqniyuqmi. [æ] hukman tuqyaqqa /j/ ñawpachanpi wayka [wæjka] rimayman tikrakapun. [ɑ] hukuna tuqyayqa /q, qh, q'/ qatiqninman kaptin rimaykuna ruwakun; kaynahina, qasa [qɑsa], waqra [wɑχfa]. /a/ fonemaqa wakin rimaykunapi ruwakun.
- /ɪ/ fonemaqa [i, ɪ, e, ɛ] hukuna tuqyaqniyuqmi. [e] sapan tuqyaq /q, qh, q'/ tupachispaqa chiqua [tʃeqɑ]-man qispin; Qispi [qespi]-man yaykun. [ɛ] sapan tuqyañataq postvelar kasqanpi, kkillan ruwakun. [i] utaq [ɪ] fonemakunaqa wakin rimaykunapi inti [inti], q'ipi [qɛpɪ] hina qispimun.
- /ʊ/ fonemaqa [u, ʊ, o, ɔ] hukuna tuqyaqniyuqmi. /ɪ/ fonemapa /ʊ/ fonemawanpas tupan (Cerrón-Palomino, 2008; Pérez, 2011). Kaynahinam, chuqa, [tʃoqɑ], Qusqu [qosqɔ], unu [unu], qutu [qɔtʊ].

**Qichwa
rimaqkunapa
tuqyachiyninkupiqa
kimsa hanllallillam
atikun: /a, ɪ, ʊ/.**

Chayrayku, qichwasimiqa kimsa hanllalliyuqllam, postvelarwanqa /q, qh, q'/ tupaspa chunka hukniyuq huk tuqyaqkunayuq kan. Hinallataq, /ɪ, ʊ/ fonemaqa [e, o] hukuna tuqyayniyuq kaspas /n, r, l, ʎ/ ñawpaqninpi kaq tuqyayta hukmanyachin (Cerrón-Palomino, 2003). Kaynahina, sinqa [seŋqɑ], urqu [orqɔ].

Iskay ñiqi, Pérez (2011) taripaqa nisqanpi Napurí, rimaykuna taripaq, imaynas qichwa rimaqkuna qichwa hanllallinkuta musyanku. Castilla rimaqkunaqa pichqa hanllallitam /a, i, e, o, u/ musyanku. Hinallataq, qichwalla rimaqkunapas kimsa hanllallillitam /a, ɪ, ʊ/ musyanku. Qichwa rimaqkunaqa castilla simita yachaspañam pichqa hanllallita /a, i, e, o, u/ musyanku. Chayqa, taripaypim kimsa hanllallilla kasqanta rikurichimun.

Hukninmantaqa, Academia Mayor de la Lengua del Qosqo (AMLQ), ILV-pas qichwaqa pichqa hanllalliyuq kasqanta sayapakun (Cerrón-Palomino, 1992; Samánez Flórez, 1992). Itier (1992) taripayninpi pichqa amachaypi qutuchakun. 1) Cronistakuna, colonial catequistakuna pichqa hanllalliwan qillqamurqanku. 2) Indigenista kongresokunapi, resolución ministerialkunapi pichqa hanllallita arí nirqanku. 3) Kamachiy ruraykuna hina kaqta qillqanapaq kamachimun. 4) Qillqaqa imayna rimay tuqyachiyninta qatichin. 5) q'upa / k'upa, tiqti / tikti imayna kasqanta rikurichin. Chikapiqa, huk kimsa yupakuna kamachikuqpa yachayninsi. Tawa pichqa yupañataq hamutaypa yachaynin mana chayna kaspas. Chaymi, kay rimaykunaqa mana qichwasimipa ukuntachu hapin.

Chaymi, kay rimaykuna, hamutasqanchikmanhina, kimsa hanllallillam qichwa simi ukunman matipakamun. Ichaqa, pichqa hanllalliqa mana qichwa ukunmanchu tupan. Qatiq chikupim chaymanta qillqasun.

**Ichaqa, pichqa
hanllalliqa
mana qichwa
ukunmanchu tupan.
Qatiq chikupim
chaymanta
qillqasun.**

---

2. ¿Imaraykutaq kay atipanakuy kachkan?

Linguistakunapaq hinallataq yachachiqkunapaqpas qichwasimiqa kimsa fonema hanllalliyuqmi /a, ɪ, ʊ/, chaynatam Albó, nin (1992). Chaymi, 1985 watapi qichwa simipa hanllallinkunata sayarichinku, tukuy qichwa ayllupaq mastakurispa. Ichaqa, AMLQ-qa, ILV-pas 1985 arí nisqankuta manam riqsirqankuchu (Cerrón-Palomino, 1992a). AMLQ-qa 1946, 1954y 1975 watakunapi qichwa achahalaman hapipakurqunku. Chay qichwa achahalakunaqa castilla simiman chaqnasqa kachkan. Chayraykum qichwasimitaqa pichqa hanllalliyuqmi ninku (Samánez Flórez, 1992). Chaypachaqa, pichqa hanllalliwan qatichkunaqa qichwasimipa kallpachakuyninta yawyachkanku.

AMLQ qawarisqanqa manam tukuy Cusco runakunapamunaynirantichu. Cuscolinguistakuna, yachachiqkunapas qichwasimiqa kimsa hanllalliyuq kasqanta yupaychanku. Pichqa hanllalliyuq kanantaqa misti runakunam munaychakunku (Itier, 1992b; Godenzzi, 1992; Mannheim, 1992; Cerrón-Palomino, 1992). Misti runakunas XVI-mantaraq harawinkunapaq qichwasimitaqa hapirqankuña yachayninkumanhina. Paykunaqa ayllu runakunapa llamkayninta suqurqanku. Mistikunaqa qichwa rimaq runakunapa sunqunta kirispa nanachirqanku. Chaymantapacha, AMLQ-qa rimaqkunapa kaqtachu mana mirachinku, aswanqa mistikunaq munasqanmanhina qichwasimitaqa mirarichinku.

**AMLQ-qa
rimaqkunapa
kaqtachu mana
mirachinku,
aswanqa mistikunaq
munasqanmanhina
qichwasimitaqa
mirarichinku.**

Pichqa hanllalliwan qatichiyqa kimsa yuyaypim sayan: ruway yachay (técnico), patachay (táctico), ñiy (ideológico), kaykunaman hapipasqa ninku (Cerrón-Palomino, 1992; Gondenzzzi, 1992; Itier, 1992). Huk ñiqi, ruway yachayqa simi yuyaymanaypi chuya sunqunchasqa riqsiytam mañan. Kayhinata: fonemapa hinallataq alofonopa tuqyayninkuna taqayta, achahalapa allin qillqanta kamaspa ruwayta,

---

simipa imayna kawsakusqanta yachana, ayllu runapa qillqasqantapas yachanataq. Pichqa hanllalli sayarichiqkunaqa kaykunata manam riqsirinkuchu.

Iskay ñiqi, patachayqa llaqtapa imayna kawsayninmanmi tupan. Chaymi, atipaywan imapas ruwayqa kusapuni harkanapaq, mirachinapaq, aw nichinapaq, hinallataq achahalata rimaqninkunawan aylluchachinapaq. Kayqa ruwanaraqmi kachkan (Zavala et al., 2014).

Kimsa ñiqi, iñiyninga AMLQ-pa kallpachasqanmi kachkan. Paykunamantaqa Qusqupis qichwasimiqa paqarimusqa. Qichwasimiqa inkaqkunaq rimayninsi. Qusqu suyupi qichwasimi rimaq mistikunapas inkakunaq rantinsi. Pichqa hanllalliyuqwan rimaysi kimsalla hanllalliyuqmantaqa qullanan. Chaymi, kay umachaykuna tinkinasqam ayllukunapa qillqayninkuna mallwarinanta harkachkan.

Tukuynin

Chumanapaq, kimsa hanllalliwan sunquchayqa qichwasimipa sapichasqan ukunmanta rikurimun. Rantinpitaq, pichqa hallalliwan sunquchayqa castilla simiman qichwasimi chaqnachiyimi. Chayraykum pichqa hanllalliyuqpaq takanakuyta qatitqunaqa: ruway yachay (técnico), patachay (táctico), iñiy (ideológico) sayapaqkunaraq. Kay rimanakuykunam uywanakuy maskaq ayllupa sunqunta kuyurichin. Chayraykum, simi rimaqkunapa sunquchakuynin yuyaymanasqapuni kayta atin (Cerrón-Palomion, 1992; Itier, 1992), llaqtapa simikunamanta (Godenzzi, 1992) hinallataq llapan llaqtakunapa uywanakuypi kawsakuyninta kawsarichina. Chayraykum, kay sasachakuykuna llallinankupaqqa qichwasimi kikin rimaqninkunapuni atiyনিয়ুq kanku. (Zavala et al., 2014). Chaymantapas, qichwasimipi qillqanakuyninchikmi ñanninchik.

**Chumanapaq,
kimsa hanllalliwan
sunquchayqa
qichwasimipa
sapichasqan
ukunmanta
rikurimun.**

Qillqa maytukuna qawarisqa:

- Albó, X. (1992). Criterios fundamentales para un alfabeto funcional quechua. En J. C. Godenzzi (Ed.), *El Quechua en debate: Ideología, normalización y enseñanza* (pp. 109-120). CBC.
- Cerrón-Palomino, R. (1992a). Diversidad y unificación léxica en el mundo andino. En J. C. Godenzzi (Ed.), *El Quechua en debate: Ideología, normalización y enseñanza* (pp. 205-235). CBC.
- Cerrón-Palomino, R. (1992b). Sobre el uso del alfabeto oficial quechua-aimara. En J. C. Godenzzi (Ed.), *El Quechua en debate: Ideología, normalización y enseñanza* (pp. 121-155). CBC.
- Cerrón-Palomino, R. (2008). *Quechumara. Estructuras paralelas del quechua y el aimara* (Primera). Plural Editores.
- Godenzzi, J. C. (1992). El recurso lingüístico del poder: Coartadas ideológicas del quechua y el castellano. En J. C. Godenzzi (Ed.), *El Quechua en debate: Ideología, normalización y enseñanza* (pp. 51-77). CBC.
- Itier, C. (1992a). «Cuzqueñistas» y «foráneos»: Las resistencias a la normalización de la escritura del quechua. En J. C. Godenzzi (Ed.), *El Quechua en debate: Ideología, normalización y enseñanza* (pp. 85-93). CBC.
- Itier, C. (1992b). Lenguas, ideología y poder en el Cuzco: 1885-1930. En J. C. Godenzzi (Ed.), *El Quechua en debate: Ideología, normalización y enseñanza* (pp. 25-48). CBC.
- Mannheim, B. (1992). El renacimiento quechua del siglo XVIII. En J. C. Godenzzi (Ed.), *El Quechua en debate: Ideología, normalización y enseñanza* (pp. 15-22). CBC.
- Pérez Silva, J. I. (2011). Las innumerables vocales del quechua. En W. F. H. Adelaar, P. Valenzuela, & R. Zariquiey Biondi (Eds.), *Estudios sobre lenguas andinas y amazónicas: Homenaje a Rodolfo Cerrón-Palomino* (pp. 211-231). PUCP.
- Pérez Silva, J. I. (2016). La representación de los procesos fonológicos: A propósito del descenso vocálico del quechua. *Revista Del Instituto Riva-Agüero*, 1(1), 77.
- Samánez Flórez, D. (1992). Pentavocalismo vs. Trivocalismo. En J. C. Godenzzi (Ed.), *El Quechua en debate: Ideología, normalización y enseñanza* (pp. 97-105). CBC.
- Zavala, V., Mujica, L., Córdova, G., & Ardito, W. (2014). *Qichwasimirayku: Batallas por el quechua*. PUCP.

Yachaywasipi warmakunapa uywanakuyninmanta

Heberth Loa Gonzales
Universidad Nacional José María Arguedas
capu.heberth.loa@gmail.com

Chumasqa: Kay qillqaqa, yachaywasikunapi warmakunapa uywanakuynin imayna kasqantam willarikamun. Yachaywasikunapi yachachiqkunam anchata qawarinku warmakunapa imayna uywanakusqankuta; hukninwan utaq llapan warmasinwan imayna uywanakusqanmanhina yachayninkuna allin qispinanta yachasqankurayku.

Sumilla: En este artículo, doy cuenta de cómo es la convivencia de los niños en la escuela. La convivencia escolar genera preocupación en los docentes, debido a que sus relaciones entre los pares o grupo determinan sus aprendizajes.

Chaskisqa: 1 nov 2023 / Arí nisqa: 7 nov 2023

Yaykuynin

Tiqsimuyuntinpin runakunaqa uywanakuyta allinta utaq pantasqata ruwaspapas kawsachkanchik; markakunapi tiyaqkunapas hinallataqyá. Yachay tarpuykunapim illachisqahina hamuq pachakunapaq karqun. Chaymi, yachaywasikunapipas uywanakuyqa ancha llakiwan rikurirqun. Chayraykum, yachachiqkunapaqqa uywanakuyqa warmakunapa yachayninpi ancha michina kachkan. Chaymi kay qillqapiqa, yachapakuq warmakunapa uywanakuynin imaynata yachayninkuna mallwarichisqanta willarikusaq. Uywanakuyqa kawsayninchikpaq ancha chaniyuqmi, chaynintam runachakuyninchikta huklaw runakunaman tinkuchinchikpas.

Kay qillqapiqa,
yachapakuq
warmakunapa
uywanakuynin
imaynata
yachayninkuna
mallwarichisqanta
willarikusaq.

Kay simipa sapinqa “uywa” chayqa kanman muhuhina, hinaspa -y huntapata yapana “uyway” kananpaq. Hinaptinga, “uyway” ruranapaqqa riqsinam, yachanam, musyanam, qawanam, ruranam imapas kaqta hinataq musuq rikurimuqtapas. Chaynallataqmi, *-naku* huntapata yapana “uywanakuy” ninanpaq; chaywanmi imaymana markakunapi runakunaqa churapakunku rurayninkunapi. Mujica (2022) nin: “llapanchikmi yachanchik ima uyway kasqantaq; pitapas wawanmanta runayanankama qispichiyimi utaq ima kawsaytapas muhunmanta rurunankama hatalliyimi; hinallataqmi uywatapas uñanmanta hatunyanankama wiñachiy; chaymi uywayqa” (p. 28). Chaynapunim uywanakuyqa, imatapas hatunyanankamam uywanchik, yachaypas paqarin ñawray runapa kawsayninkunawanmi; manachayqa, manachikki mallwarinmanchu.

**Chaynaqa,
sapa ayllupi,
yachaywasipi,
yachay tarpuykunapi
tinkunakuy kaptinqa
sasachakuykunam
paqarimunqa;
ichaqa chaynawanmi
kaqmanta
musyayninchikta,
rurayninchikta
hamutasun.**

Takyachiqnin yachaykuna

Kay qillqapi willarikuyuniyta tinkurichisaq Balbuena y Diep (2019) nisqankunawanpas. Kawsayninchikpiqa uywanakuyqa chiqap kallmahinas, sapakutis markapi runakunawan qupunakuchkanchik. Chaynataqmi, sasachakuykuna sapa tinkuy taqapi allinpaq utaq mana allinpaqpas paqarimunqa. Chaynaqa, sapa ayllupi, yachaywasipi, yachay tarpuykunapi tinkunakuy kaptinqa sasachakuykunam paqarimunqa; ichaqa chaynawanmi kaqmanta musyayninchikta, rurayninchikta hamutasun. Buritica-Morales y Nañez-Rodríguez (2017) niwanchiktaq, yachaywasipi uywanakuyqa rimanakuytam hinallataq tinkunakuytam llapallan yachaywasipi churapakuqkunamanta chaskin. Hinaptinga, rimanakuyqa kanman yachapakuqkunapaqqa, yachayninpa mallwarichiyinpi chiqap kallman.

Yachaywasipi warmakunapa uywanakuyninqa sapa-kuti saywachakuymi, llapallan yachachiqkunapa, kamachiqkunapa, mamataytakunapa yanapanmi kayta atin. Chayna kaptinqa, karu puriymmanmi llapallan yachaywasikuna minkarikunmanku, chaymi warmakunapi yachaykuna sumaqta mallwarinman. Chaytam ayllukuna sunqunkupa munayninwan kallpanchachinanku, sasachakuykuna kaptin chuyanchachistin. Chaynaqa, yachaywasipi uywanakuyqa, yachachiykunawanmi waykanakun, minkanakun ima.

Ichaqa, yachaywasipi yachapakuqkunata imaymana kawsay kikinchakuyniyuqta chaskiptinmi taripaykuna chayamun; hinaptin ñawray kawsay tarpuykunaqa warmakunapi tarikun, chayraykum kaykuna tinkunakuyninpi rikuchikun sasachakuykuna masipurapi utaq wakinpiqa hatun huñkunapi. Chaymi, kawsaypura yachachinakuywan, chiqap rimanakuywan, llankipi tinkunakuywan llamkanapas; chaywan llapallan yachaywasikunapi minkarikuqkunapas uywanakuymman churapakunankupaq, allin yachaykunata warmakunapi kallpanchachinankupaq ima.

Tapurikuynin

Qillqapa ñan puriynin mallwarichinaypaqmi kay tapukuyta sullmachini: ¿Imaynataq yachapakuqkunapa yachayninpi uywanakuyqa? Kay tapukuy kutichinaypaqqa iskayman patmaspam yuyaykunata paskariyman: yachaykuna, yachaywasipi uywanakuytapas. Chaypaqmi, qillqaqkunapa umanchasqankunata taqwirisAQ atisqaymanhina mirarichistin.

Yachaywasipi uywanakuyqa llapallan yuyaymanaypa churapakuqkunapa tinkuyninsi, chaywan awasqa yachayta qispichina, hinallataq warmakunapa

**Chaymi,
kawsaypura
yachachinakuywan,
chiqap
rimanakuywan,
llankipi
tinkunakuywan
llamkanapas.**

---

yachaynin mirariynintapas (Flores y Herrera, 2021). Hinaptinga, warmakunapa yachayninga lliw runa churapakuqkunapa uywanakuyninmantam hapipakunqa. Chaynallataqmi, ima sasachakuykuna yachaywasi ukupi utaq hawapi paqarimuptinqa, chaywan chuyanchanqa. Chayraykum, yachaykunata, markapa kawsayninkunata warmakunapa yachayninman kikinchapunku, chayhinamanmi warmapura illasqanpa tinkuyninkunatapas riqsinku.

Retuert y Castro (2017) nin: “yachaywasipi uywanakuyqa minkakuywan, huñunakuywanmi rurachikun, chayqa llapallan llamkaqkunapa rimayninkumanhina paqarimunpas” (p. 323). Chaynaqa, ima tinkuchinakuypas llapallan llikapi kaqkunapa yanapakuynintam munanqa hinaspa churapakunqakupas. Chaynallataqmi, “yachaywasipi uywanakuyqa musyachin hawka kawsaypi tiyanata, chayraykum yachaypa qisantahinata unanchachinku allinpi runapura sunqunmantapacha yupaychanakunankupaq” (Gómez y Agramonte, 2022, p.5). Uywanakuyqa hawka kaysaytam mismirichin, ayllupa kawsayninkunata hinallataq yachayninkunata llankichistin, qasi kawsayta yachaykunapi ustuchistin ima.

Yachakuyqa sapa kutim unanchakun, chaypaqqa llapallanmi yachay tarpuyta, iñiynta, sapsi kamachiykunata huñuman churapakamunan. Kayqa, runapa kikinchakuynintam kallpanchachin, ichaqa huklaw musyaykunam yachapakuqkunapa yachayninmanpas churakamunqataq. Hinaptinga, yachakuytaqa sapa mitapim kikinchikmanta unanchanchik hinallataq markakunapas churapakamunqakutaq. Kayqa manam yuyay mallwachiyllachu tukuy ima kallpanchachiymi.

**Uywanakuyqa
hawka kaysaytam
mismirichin, ayllupa
kawsayninkunata
hinallataq
yachayninkunata
llankichistin,
qasi kawsayta
yachaykunapi
ustuchistin ima.**

Ruraypa ñannin

Kay llamkaypiqa yachaqkunapa qillqa maytukuna rurasqanpim uywanakuymanta maskarirqani. Chaymi, revision bibliográfica sutiyuqqa, ñiqichasqaña yachaypi musuq yachaykunata maskan (Guirao-Goris, Olmedo y Ferrer, 2008). Chayraykum, kay taripaypiqa patmacharini kaynanpaman:

Ñawpaqtam memo del investigadorpi imaymana yachaykunata richkarichirqani, hinaspa qillqanay karqan. Chaymanta, chiqap ñan puriyininta sullmachirqani, chaynallataq tapukuy taqwiriypapas ruraraqani; ichaqa yanapakunaypaqmi iskay patma yachaykunaman churarqani: uywanakuy, yachaykuna.

Pisi pisimanta kuskispam llamkaypa chiqaq yuyayninta tarirqani qillqa maytukuna waqaychaykunapi Redalyc, REDIB, ProQuest, maskaykunapi iskaynin patma yachaykunata sullmachirqanipas. Aswanqa, wakin maskaqkunapiqa iskaynin patma yachaykunatam churkurqanipas, chayhinaman yachaykunapas llusqimurqan. Chaymantapas, 20 qillqa yachaykunata tarirqani; hinaspa llapan tarisqaytaqa Excel rurayqatichiypi kayhinata churarqani:

Referencia bibliográfica	Año de publicación	Idioma: Castellano, inglés, portugués, -	Tipo de fuente: Libro, artículo, -	Base de datos: Web of Science, Scopus, Scielo,	Repositorio: Renati, Alicia, -	Tema	Pregunta de investigación	Objetivo de investigación	Marco teórico: Conceptos y autores (Educación: Montes, 2019;-)	Metodología: Paradigma/Cualitativa, cuantitativa, mixta; Población-	Resultados	Conclusiones
--------------------------	--------------------	--	------------------------------------	--	--------------------------------	------	---------------------------	---------------------------	--	---	------------	--------------

Wakin maskaqkunapiqa Patmachasqa willakuykuna Excel rurayqatichiypi. **iskaynin patma yachaykunatam churkurqanipas, chayhinaman yachaykunapas llusqimurqan.**

Qillqa maytukuna tarisqaytaqa kayhinatam sinrichirqani: ima watapi churkumusqanta, yuyaykuna apamusqanta; imayna yuyayniypa tikrakusqanmanhina iskay patma yachaykunamanhina, llamkaypa puririnan ñanmanhina, chaymanta tapukuypa tarikuskusqanmanhina.

Wakin qillqamaytupi yachaykunataqa kaymanhinam hurqurqani: pichqa wata qipamanña sullmachimusqankuta, llamkaypa puriyenin ñanta mana yanapaptin, ima watapi riqsichikusqan mana rikuriptin, qillqaqninkunapa sutin mana rikuriptin, internet uku waqaychanapi mana kaptin.

Kuskisqapi tarisqakuna

Warmakunapa yachakuyninkupiqqa uywanakuyqa imaymanamanmi rikchakun. Uywanakuyqa warmakunapa kayninwanmi tinkuchisqa kachkan, chayraykum ima rurayninkunapi chanikuna patmarimun; chaymanhina pukllanku, pitakachanku utaq masinkunawanpas maqanakunku. Hinaptinga, warmakunapiqa uywanakuyqa imayna rurasqanmanhinam rikurimun. Pukllaspankupas uywanakuchkankum niraq yachaykunawan, musyaykunawan, hamutaykunawan ima. Aswanqa, sapa runapa chaninnipim uywanakuyqa sapichakun, mallwarin pachapa risqanmanhinapas.

Ichaqa, warmakunam imayna sasa uywanakuy kasqanta rikuchiwanichik. Warmapuram awqanakuyman wichinku, huk sutikunata churanakunku, kaminakunku, ima kaqninkunata qichunakuspankupas (Fuentes y Pérez, 2018). Chayraykum, ima kawsaypas chuyanchakun mana allin chaninchanakuyman, ima qillqa kamachikuy kaptinpas mana riqsisqahina kawsanku.

Uywanakuyqa kawsaykunapa puriyenintam chaninchan, kayqa qispimun kawsapa paqtachayninmantapacham hinaspa yachaywasiman churapakamun. Chayqa, yachaykunapa kawsayninpiqa kimsamanmi chillpichakun: pedagógico-curricular, organizativo-administrativo hinallataq socio-comunitario (Fierro-Evans y Carbajal-Padilla, 2019). Kimsanwanmi imayna yachaywasipi uywanakuna

**Uywanakuyqa
kawsaykunapa
puriynintam
chaninchan, kayqa
qispimun kawsapa
paqtachayninmanta-
pacham hinaspa
yachaywasiman
churapakamun.**

---

kasqanta qawarina hinaspa patachana llapallan chaypi tarikuqkunawan, allin runachakuyman aypanapaq mana chullasqahina kawsachkana-paqqas.

Chaymi, yachaywasi ukumantapacha imayna kawsaypachapi rimanakunapaq qispichimunanku. Chiqap rimanakuy kaptinmi warmapurapas uywanakuyta, yanapakuyta, riqsinakuyta, ayninakuytapas yachanqa; ichaqa yachachiqkunam churapakamunanku chay ruraykunapi (Balbuena y Diep, 2019). Chaynallataq, llapallan yachaywasipi kaqkunapas kallpanchakamunanku, sapa warmapa ayllunmantapacham churapakamunankupas. Yachachiqpa rurayninqa uchuy llikapa puririchiyllanmi, aswanmi ayllukuna, markapi runakuna yanapakamunanku kawsay sapi hawka uywanakunapaq.

Uywanakuyqa sapa mitapim rurakun, chaymanhinam puririn yachaywasikunapipas. Kunan pachapiqa imapas manam takyaqpaqchu, llipinmi muyuyqa muyumun; chayhinam uywanakuypas muyurin sapa pachapa rikurimusqanmanhina utaq yachay wasikunapi ñawray yachaykunawan, musyaykunawan, riqsiykunawan, iñiykunawan ima. Imaymana yachay tarpuykuna yachaywasipi kaptinqa, chaypim uywanakuypa sasachakuynin paqarin.

Ichaqa, ñawraypi kawsakuymi uywanakuyqa, chaynapim hayñikunatapas yupaychayman aypachikunqa. Niraq kawsakuymi uywanakuytaqa kallpanchanqa; ichaqa ñawpaqtaqa sasachakuyhinam rikurimun, chaymantaqa kawsaykuna minkakuypim tikrachikunpas. Hinaptinqa, imaymana kawsaypim uywanakuyqa kallpanchakunqa; ichaqa sapa runam uku sunqun waspirichiyipi llamkan. Llapan ayllum yachaywasipi uywanakuytaqa taqnichananku, hinaspa pisi

**Llapallan
yachaywasipi
kaqkunapas
kallpanchakamunanku,
sapa warmapa
ayllunmantapacham
churapakamunankupas.**

---

pisimanta sullmachinqaku lliw runa tiqsimuyupi kaqkunamanpas.

Tukupaynin

Yachaywasipi uywanakuyqa yachaqkunapa yachayninmanqa chiqaptam atipachikun. Chaynapim, mana allinhina uywanakuy kaptinqa yachaypas pisiyanqa, manachayna kaptinqa yachayqa chiqaptam mallwarinqapas. Chaynallataqmi, uywanakuypiqqa llapallan yachaywasikunapi kaqkuna churapakunanku, manam yachachiqa makillanpichu nitaq umalliqa kamachikuyllanpichu tarikun, lliw markapi tiyakuqkunapa makinpiwanmi kachkan. Chaynaqa, yachaywan uywanakuywanqa tinkuchisqahinam warmakunapa yachayninpiqa mallwarichkan.

Uywanakuyqa kawsaypachapi chaninkunatam puturichimun, chaypim riqsichimun imayna markapi yuyaykuna unanchasqa kasqanta. Chaymi, yachaywasikunapipas pisi pisimamanta chinkachkan, hinapas yachaykunaman chillpichkan. Chayraykum, uywanakuyqa sapa pachapi rurakun, chaynallam yachaypas. Aswami, kaqllamanta hamutaspa unanchana musuq yachaywasita, maypi yachayqa kawsapachamanta parischaqa kanan. Imayna yachasqanchiktam muyuchinanchik, runatachu manam tikrananchikqa.

**Chaynaqa,
yachaywan
uywanakuywanqa
tinkuchisqahinam
warmakunapa
yachayninpiqa
mallwarichkan.**

Maytusqa qillqakuna

Balbuena, L. y Diep, P. (2019). Convivencia escolar desde las voces de los estudiantes del nivel primario. *Revista Internacional de Aprendizaje en Educación Superior*, 6(2), 53-65. <https://journals.eagora.org/revEDUSUP/article/view/2150/1412>

Burítica-Morales, D. y Nañez-Rodríguez, J. J. (2017). El recreo: un camino hacia la prevención de comportamientos agresivos (The recess: a way to preventing aggressive behaviors). *Revista Inclusión & Desarrollo*, 4(2), 29-39. <https://doi.org/10.26620/uniminuto.inclusion.4.2.2017.29-39>

-
- Fierro-Evans, C. y Carbajal-Padilla, P. (2019). Convivencia escolar: Una revisión del concepto. *Psicoperspectivas*, 18(1), 1-14. <https://www.redalyc.org/jatsRepo/1710/171059669002/171059669002.pdf>
- Flores, A. y Herrera, I. (2021). Convivencia escolar. Dimensión y evolución. *Luciérnaga Comunicación*, 13(25), 70-86. <https://doi.org/10.33571/revistaluciernaga.v13n25a5>
- Fuentes, L. y Pérez, L. (2018). Convivencia escolar: una mirada desde las familias. *TELOS*, 21(1), 61-73. <https://www.redalyc.org/journal/993/99357718025/99357718025.pdf>
- Gómez, M. y Agramonte, R. (2022). La convivencia escolar: un tema recurrente en el contexto de las prácticas educativas actuales. *Revista Espacios*, 43(6), 1-17. <http://www.revistaespacios.com/a22v43n06/a22v43n06p01.pdf>
- Guirao-Goris, J., Olmedo, A. y Ferrer, E. (2008) El artículo de revisión. *Revista Iberoamericana de Enfermería Comunitaria*, 1(1), 1-25. https://www.uv.es/joguigo/valencia/Recerca_files/el_articulo_de_revision.pdf
- Mujica, L. (2022). Interculturalidad rimaymanta utaq uywanakuymanta. *Unaypacha: Rimanakuypaq*, 2(3), 27-31.
- Retuert, G. y Castro, P. (2017). Teorías subjetivas de profesores acerca de su rol en la construcción de la convivencia escolar. *Polis, Revista Latinoamericana*, 16(46), 321-345. <https://dx.doi.org/10.4067/S0718-65682017000100321>

Pachapa risqanmanhina allpa willkinakuypi, mana allin kasqanmanta

Mery Eliana Salas Santa Cruz
Universidad Nacional José María Arguedas
1111320191@unajma.edu.pe

Chumasqa: Ñawpa pachamantaraq kunankamapas runapa allpayuq kayninqa tikrakustinpas hinaraq kachkan mana allinta hatallichkaspas. Ñawpa runakuna allpataqa hapiylla hapikuqku maypi kawsaykuna tarpusqankumanhina hinaptin paypaña karqan. Kawsaykunata achkanpi rantikunapaqña qatuptinku cadenas productivas sutiuyuq rikurimun, chayqa astawan qatichirqan mana allinkunapa mirayninta. Chaynapim allpa hapiyqa mana runakunallapañachu, sachakuna, yurakunapas hapinkutaqmi.

Sumilla: La posesión de terrenos desde tiempos antiguos hasta hoy, ha experimentado transformaciones que albergan el mal. Nuestros ancestros se apropiaban terrenos realizando la siembra de productos, que les convertía en posesionarios. Con la comercialización de productos en mayor cantidad se instauró las cadenas productivas, que seguían recreando otras expresiones del mal. La apropiación de terrenos no solamente es de los humanos, sino también de las plantas.

Chaskisqa: 2 oct 2023 / Arí nisqa: 7 nov 2023.

Yaykuynin

Ichaqa kay ruwaykunaqa kawsayninchikpim arwinakun, wakinmi allinpaq wakintaqmi, mana allin kaqkuna kaspas, chaqwanakun.

Anchiriypa chaymanta rikcharimuypa atiy-
ninwanqa yuyarichwanmi hinallataq kutiri-
kunchikman kikin kayninchikman, mayniqmanta
kasqanchikta qawarikuqpas. Chay hatun llanllaypa
chawpinpitaq tarinchik hukniraq rikchayniyuq
ruwaykunata. Ichaqa kay ruwaykunaqa kawsay-
ninchikpim arwinakun, wakinmi allinpaq wa-
kintaqmi, mana allin kaqkuna kaspas, chaqwanakun.

Chaywanpas lliwmá uywanakuyninchikpi hata-llinakunchik; ichaqa, ñuqanchik ukupitaqmi allin kay, sumaq kay, kusi kay, hawka kay, suni kay, huk rikchaqkunapas wampurin chaninchananchikpaq. Chayqa, allin kaqkunata sapaqchaykuspa qawariykusun.

Mana allin kaqkunapas mayninpiqa mana rikuq nitaq munaq tukuchkaptinchikpas, chaypim ñuqanchikwan sapa punchaw muyurichkan. Chaynapi ñuqanchikpa qawarinakunanchikpaq muyuchkanku, hinacaq kallpawan, ichapas aschallapi qipanchaykusqachá utaq wasanpasqachá; ichaqa chaypimá takarayachkanku, chinkachiq tukuchkaptinchikpas.

Chayqa qawariykusun, imaynas kunan punchawkunakama ñawpa kawsaymantapacha, allpamanta mana allinkuna hinataq sasachakuykuna mallwarisqanta. Ñawpa pachata qawariykuspa yuyariptinchikqa tukuy rikchayniyuqmi karqan allpamanta awqanakuykunaqa. Ichaqa huk qawarichikuyniyuqkunañam kunan kawsaypiqa. Chayqa, manaraq yachakunchu hamuq pachapaq maymanraq huqarikuyninta utaq wiñariyninta aysarinqa.

Punchawkunapa risqanmanhina runaqa mirayninpa tanqasqanwan allpamanta winkupayanakuspa kawsayninkutaqa ancha llakikuyman apaykuchkanchik. Aswanqa, yaqa lliw runam mana allin ruwasqankutaqa qawariqtukunkupaschu, aswanqa yarqayninpi, munaynillanpiña sayarichkanku, sunqunkupi munaypa intusqan.

Ñawpa pachapi allpa hapikuymanta

Ñawpa taytakukunapa allpanku kaqkunamanta willakuyninkuqa muyurin llaqtakunapa sapaqchanakuy-

**Chayqa
qawariykusun,
imaynas kunan
punchawkunakama
ñawpa
kawsaymantapacha,
allpamanta mana
allinkuna hinataq
sasachakuykuna
mallwarisqanta.**

---

ninpi kaqkunamhinam. Chayqa, karunchasqa llaqtakuna sapinchasqa llaqtakunamanta sapaqchakuyta munaspaqa, saywa tupanakuq lawmanmi allpankuta quqku, chaynapi hukyaq llaqtamanta kaqkunaqa qispisqa rapita qillqaykapuptinku sapaqchasqaña qipaqu.

Yaqa, chay ruwayman rikchanakuqtaqmi kan kuskanchasqa utaq qiminasqa ayllukunapipas. Ichaqa ñawpakunaqa pasaqninta maylawmanpas mana pipapas hapikusqanta hatallikuykuquku. Utaqmi, pasapaykachiqku chaynapi qatiykachiqkuña chaquspapas utaq kañapasapas. Chaynallataq imapas eucaliptota, lambrasta, tarpuykuspa utaq tarwita, qalawasata, hawinkata tarpuykuspapas hapiykukuqukuña. Hinallataq, allinniraq allpata utaq purmaqa puputillanpi ima yuyutapas tarpuykuspaqa, chakra hapikuyninkuta hinaña qawachiqku, chayhinatataq llaqta masinkunapas qawariq karqanku.

Chayna hapikusqa chakrakunataqa sutichaqkutaq tayta Marianopa tarpunan, taytaku Santipa tarpunan nispankuña; maymanpas kasqanman tupaykachispa. Chayraykutaq, chayna chakrakunataqa wischusqatahina hatalliqku, wakiwakinta qinchaykuquku uywakunapa michinanpi kaptillan. Allinchapi utaq munayllapaqña ima kawsaypa qispinan kaptinmi ichaqa ancha rakupa tusakunata, hatun kichkakunapa intusqanta raktay-raktayta qinchaqku, ima taksa uywapapas mana ustuy hatinantahina utaq runkuruquku hatushina muyunpuchata. Qata kaptinqa qatantinta hatalliykunanaq, pampa kaptinqa pampantintaña hapikuykunanaq, wayquchapi kaptinpas kaylaw qata waklaw qatataña qawarichinankupaq. Aswanpas kayna allpa hapiyqa tarpuq tukuqpaq utaq chakra hapikuqpa yuyayninpi takyasqam karqan.

Allinniraq allpata utaq purmaqa puputillanpi ima yuyutapas tarpuykuspaqa, chakra hapikuyninkuta hinaña qawachiqku, chayhinatataq llaqta masinkunapas qawariq karqanku.

Chakrakuna kayhinanpa hapikuyqa, mana awqanakyullawanmi hatariq; manataqmi pimantapas waruchanantaraqchu suyaq. Manataqmi, rikuriqchu kayniqmanta wakniqmantam nispa ninakuykuna, rumichakunata tanqapayay, huklawpiña sachakuna tarpuykuy. Ichaqa, yachasqañam karqan pipaqpas, chay ayllu ukupi tiyaqkunapaqqa, chay chakraqa payman tupasqan. Chaynallataq llaqtapa munayninwan utaq kamachikuqkunapa nisqanwan, qichwaman utaq urquman tarpuq muyurina kaptinqa, tupaykachiqku chakrataqa ayllunpamanta, patanmanta tiyasqanku kuchumanta qallarimuspa utaq qillqasqapi imayna kasqanmanhina. Chayna tupachiypiq qawarinapaq waruchakunata taksa qurachakunawan, rumichakunawan, kurpachakunawan, chakmasqata kaypi chaypi sayaykachiqku; chaytaqa lliwcha mana atipaykuspa, nitaq suchuykuspa qawaqku, mayqinpamanpas mana llalliriykuspa.

Allpata atisqankumanhina hapiymanta

Astawan chayna kawsay kachkaptinmi rikurimurqan rantikunapaqña kawsaykuna tarpuy; chayqa munayninpa mismisqanña chakrataqa hapiyta kachaykurqanku. Qaritukuqninga kaypi-chaypiña hapirquq, ñawpaqtahina imatapas tarpukachariykuspa. Ichaqa patankunata sumaqta muyuriykachispaña, saqtanapaq utaq takanapaq sachakunata chaqunan kaptinqa allinta muyuykachiq imatapas tarpuq tukuspa. Chaypiqa manaña puputinpichu tarpuykacha, aswanqa hapikuy munasqan chakrapa muyuriqinmanña ima sachakunatapas tiyaykarichiqku atisqankama, haypasqantaña hapikunankupaq.

Chayna kawsaypa chawpinpitaq hatallikuyta kachaykun allpamanta rimarinakuy. Runaqa miraykuchkanchikmi ichaqa allpanchik mana

**Chayna tupachiypiq
qawarinapaq
waruchakunata taksa
qurachakunawan,
rumichakunawan,
kurpachakunawan,
chakmasqata
kaypi chaypi
sayaykachiqku.**

---

mirarinchu, chayqa yarqay qayayña kikillanpaq munaq runakunata intuyña matimuyta kachaykusqanrayku. Chaytaqa tupachichwan kayhina niqman, kay pachakunapiqa tukuy imaynanpamanmi runakunapa hukman kaynin rikurimuchkan (Mujica, 2022).

Chiqaqpipas, unay watakunamantapacharaqmi allpaqa manaña hayparikuchkanchu, pachapa risqanmanhinaqa as-asllamanta ayllukunapa chakrachankunaqa taksayachkanña. Chaytaqa qawarichwan sara tarpuna chakrakunallapiraq, pasaypaqtam uchuychayarqun, iskay kimsa kutipi mutikunapaq hinachallataña saratapas tipirquspaqa chakichichkanku. Mayninpiqa markamanraq churkunku, ichaqa watukaq rispa ukunmanta qawarisqaqa markapa puputillanpiña sarachaqa masarayachkan.

Tarinchiktaqmi huknin hatun tarpuyta, karullaykarupi, wakinpiqa ñawi chinkaykuqta, qata qispiykuqta, wayqu huntaqta, urqu chinkaykuqta ichaqa nana-nanaq kawsaykuna qispichiq chakra-kunata. Chaykunaqa, manayá kikin llaqta runakunapa hatarichisqanchu; huk yaykumuq, llaqtayuqtukuq runakunapa tarpukuyninmi (Molleda, 2018). Paykunaqa, llaqta kamachiqninkunamanta rantiykuspanku munasqanku chaninta haywaykuspa utaq munasqan allpata suñaykukuspanku qimikamuqkuna kanku, (Aguilar, 2021).

**Mayninpiqa
markamanraq
churkunku,
ichaqa watukaq
rispa ukunmanta
qawarisqaqa
markapa
puputillanpiña
sarachaqa
masarayachkan.**

Chayna kaq runakunapa chakranmanqa maynillanpipas ima uywapas mana asuykunanchu; pisillata uywayki qaruchkaptinpas hinapichá hawanpasqata utaq siminpa haypasqanta manuchaykusunkiman. Chayqa uywakunapas mana llaqtamasiykipataqa qurallan muskiqllapas amapuni asuykunankuchu; Sichus chayhina kanman hinaptinga allpañapas millpurqusunayki utaq rumiñapas ñitirqusunayki.

Chaynapi mana qullqinpa chanin kachkaptin awqasunki utaq uywapa qarusqanta siminpa aypasqanmanhina tasaykun, hinaspa wiqipas suturinankama runataqa suysuykusunkiman, utaq uma qaramanta hapiykuspa kurkuykitapas chaspirqusunkiman.

Kaynallam, punchawpa risqanpi kunan pachapipas llumpayta allpa munapayay wiñarirqun. Chayqa qullqipa yanapakuyninwanqa atiq kaqkuna munasqanku allpata kaypi-chaypi rantiykarinku, ima aptarinatapashina. Qawarikuntaqmi kay llaqtakunapiña, comunidad nisqakunapiña, kay punchawkunapi narcotraficantekunapas lavado de activos nisqa ruwasqankuta, chayqariki llaqtakunapi allpakunaqa Registros Públicospi mana qillqachisqakunachu, aswanqa comunerokunaqa allpankullawan padronpi qillqachikunku hinaspa comunidadpa libro de transferenciasllanpi rantinakuytapas qispichinku.

Comunidadpiqa, pipas chakran rantikuyta munan hinaptinqa Ley de Comunidades Campesinaspa rimarisqanmanhinaqa utaq Estatuto Comunalpa nisqanmanhinaqa chakrantaqa pipatapas punta munachiypiqa ayllunkunaraqmi rantikunman, manachus mayqinpas rantiptinqa chayraq chakra muyuriqi tupanakuqninkuna rantinman, manachu chaykunapas rantiyta atinmanku chayqa mayqinpas llaqtamanta kaq comunero rantinman, manañachu chaypipas kanman rantiy munaq hinaptinña hawamanta hamuqkunaqa pipas rantinmanku. Ichaqa allin qawarisqapi, sumaq qatipasqapi. Kunan punchawkunapiqa asambleapas manañam qawarinñachu runa kaynintaqa, astawan qawarinku waranpi nanaq qullqi waqaychaqllatañam.

Chaynanirraq, ruwaykunam punchawpa risqanmanhina llaqtakunata intuchkan, chayqa kay

**Ichaqa allin
qawarisqapi, sumaq
qatipasqapi. Kunan
punchawkunapiqa
asambleapas
manañam
qawarinñachu runa
kaynintaqa, astawan
qawarinku waranpi
nanaq qullqi
waqaychaqllatañam.**

---

qullqisapakunaqa allin uchkutam tarirqunku chay lavado ruwanankupaq, tarpuqtukuspankum allin hatallisqa qullqitahina muyurichinku. Nanaq qullqinkuta chaninchasqataña rikurichinku, munasqanku qullqitam chakrayuqmanpas haywaykunku, umanpi uruyuq chitatahinaña achka qullqiwana muspaykacharichispanku. Chaypitaq, llaqtachakunapi runakunaqa sinchi wayrallay qullqipi wampuyta kachaykuspanku mana allintachu tupachinku nitaq waqaychankuchu qullqinkuta hinaspa wayrapa apasqantahina aslla punchawkunallapi supirqunku, yanqa achkallay- achkahina qawakuq qullqinkuta.

Hinallataq cadenas productivas nisqa proyecto-kunapas allin wiñarichiyta kachaykun taksa llaqtachakunapi runakunapa kawsayninkuta, ichaqa chaywan kuskanchasqallapitaq tukuy chaqwanakuypas qallaykun. Kamachiqkuna kaq chakrachakunata, purmaq allpakunata aypun, maqtakunallaraq utaq pasñakullaraq, chayraq kuskanchasqa warmi-qarikunaman tupachispa. Paykunam, yanqallata kaqpaq mana kaqpaqta paltakunata tarpukachariykunku; hinaspaqa puputinkumanta asllaniraq hatunchakuna chakrakunata siminkupa haypasqanta mañaykuspa chay narcotraficantekunaman ustuykarichinku.

Kamachiqkuna kaq chakrachakunata, purmaq allpakunata aypun, maqtakunallaraq utaq pasñakullaraq, chayraq kuskanchasqa warmi-qarikunaman tupachispa.

Chaynallata rantikurquspaqa chinkarqunku qunqachiqhinalla, yaqa watahinamantaqa huklawchapiña chayna yapamanta kamachikuqkunawan allpa quchikunankupaq. Chayta ruwaspa qullqita huñuqtukunku, kamachikuqkunata ruquykachispanku. Kay ruwaytaq hatarin kamachikuqkunapa kamachikuy yaqa tukupayninpiña, supay yuyaysapatukuspankutaq musuq kamachikuq yaykurquptinña kutimunku. Hinaptinga llusiq kamachikuqta ruquchintaq, yaykuq kaqkunatapas ruquykachillantaq; ayllu kawsakuyta waqlliykachin yarqayninpa atipasqan.

Allpaqa willkillapas qawasqallaña

Kay punchawkunapim quñinan pachakunapi allpaqa llumpay munayllaña kachkan. Chayqa palta tarpuyimi runakunata pasaypaq sunquyuqta hatariykachichkan. Runapa mana allin sayay atinankunapi palta yurachata tiyaykachichkanku, warupapas patankamaña tarpuykunku, maypi kaq allpata huk willkichallatapas manaña usuchaykachinankurayku. Taksakunallaraq wayu sachakuna kaspapa manayá tanqanakuchkanraqchu, ichaqa kallmankuna llumpay mastarikuyta qallaykuptinqa mana runakunallachu chiqninakunqa, sachakunapas tanqanakunqa chiqninakunqa kallmanpa tanqasqan, ruruyta kallpanchasqan. Chaypiyá, runakunaqa paltanpa rurun pallayta munaspanku mana tarinqakuchu ichirinankupaqpas qalayasmaq allpata, manataq atinqakuchu yanqa wiñaq kallmakuna takayta, hinaptinqa chay tupanachisqa sachakunaqa yanqa tiyaqkunalla kanqa, mana ruruqkuna.

Kayta qawarispataq hamutarichwan willki allpata qichunakuspa hatun sasachakuyman runapura apanakusqanchikta. Hinallataq sachapuratapas tanqapayachisqanchikta. Manachu kayta qawarispaqa nichwan utaq tapukuchwan ¿Maymantaq runapa yuyayniyuq kayninri usturqun? ¿Ichachu qullqipa millpusqan waspirqun? ¿Haykaqtaq icha imaynatataq tikrakuchkanchik? Ichapas hamuq punchawkuna awqanakuyipi mañana ninqakuchu “allpaymanmi yaykurqamun, allpaypa hawanpiñan kachkan, allpay-tam aysachkan, allpaytam mikuqhinalla yaykumuchkan” nispapas. Aswanpaschá “sachaytam sachan mana ruruchinchu, sachaytam sachan tanqamuchkan, sachaytam sachan ñitirqamun, sachaytam sachan kallmarparin, ...” nispankuña. Chay mana allinkuna paqarimuptinqa, sachakunapa huchanpashinaña kanqa. Chayqa, willki allpachakunaman yaykupayayninpa panllumuynin rikurimunqa.

**Kayta qawarispataq
hamutarichwan
willki allpata
qichunakuspa hatun
sasachakuyman
runapura
apanakusqanchikta.**

**Nanaq miraykunapa
apakachasqan mana
allin ruwayninkunan
punchawpa
risqanmanhina
runakunata
munayninpa
atipasqanpi,
sasachakuyman
tanqaykuchkan.**

Nanaq miraykunapa apakachasqan mana allin ruwayninkunan punchawpa risqanmanhina runakunata munayninpa atipasqanpi, sasachakuyman tanqaykuchkan. Manam kaykunallachu chaqwasqa kawsakuykunataqa hatarichimuchkan, huk rikchay mana allin kaqkunapas kawsakuyinchikpa ukunpi, awasqapihina mastarikuykuchkan manaraq musyakuchkaptinchik.

Tukupanapaq:

Allpamanta chaqwaqa watakunapa risqanmanhina llumpayta mallwarqachin mana allin ruwaykunata. Mana musyayllatam tikra-tikrarikuspa punchawpa risqanpi muyurichkan. Tupanachichwan ñawpa taytaku-mamakukunapa kawsaynpiraq, allpamanta mana allin ruwaykunapa hatarisqanta, chayqa hinacaq rikchakuq ruwaykunallatachá tarinchikman. Ichaqa hukniraqsunquwan hatarichisqata. Hukniraqsunquyuq hinallataq munayniyuq runakunapa hatarichisqanta, mana allinkunapa mallwarisqanta. Allpa willkinakuypi hatariqkunata utaq sapa punchawpa risqanmanhina musuq uyayuqkunaña mana allinpas timpurispa kay punchawkunapi wampurisqanta. 🐦

Qatipasqa qillqakuna

Aguilar, C. F. (2021). Unipacuyacu: casi treinta años en espera de la titulación, mientras invasores y narcotraficantes devastan su territorio. *Noticias ambientales*. En: <https://es.mongabay.com/2021/10/unipacuyacu-titulacion-invasores-narcotraficantes-peru/>

Mujica, L. (2022). Uywanakuy: Hukniraqkunawan tiyay. En: Uywanakuymanta: Imaymana yachaykuna willarinakuy. Revista *Unaypacha Rimanakuy*paq. II wata, 2 yupa. Pág. 41–47.

Información, L. (2009). Los “narcos” compran tierras en Guatemala para construir pistas de aterrizaje secretas. *La Información*. En: https://www.lainformacion.com/mundo/los-narcos-compran-tierras-en-guatemala-para-construir-pistas-de-aterrizaje-secretas_7DYMTj5lY8tm1TAcl91055/

Molleda, J. C. R. (2018). ¿Cómo defender el territorio de las comunidades campesinas del despojo? *Servindi*. En: <https://www.servindi.org/actualidad-noticias/20/03/2018/como-defender-el-territorio-ancestral-de-las-comunidades-campesinas>

Ayllu ukupi mana allinmanta yachaykuna

Yaneth Flor Arévalo Barboza
Universidad Nacional José María Arguedas
1109020191@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqapiqa tarisun, mana allinmanta, imaynatas ñawpaq taytamamanchikkuna qawarin hinallataq imaynatas warmakuna kunan punchawkuna hamutarin, chayta tupachispa maskasunchik imapi kaqla kasqanta hinallataq imas kan sapa qawariypi.

Sumilla: En este artículo se da cuenta sobre la mirada del mal de las personas andinas y los jóvenes de hoy en día. Es trata de una mirada o de un pensar sobre el mal, con ello se realiza una comparación y qué existe en ambas perspectivas.

Chaskisqa: 2 oct 2023 / Arí nisqa: 7 nov 2023

Qallariynin

Kay qillqapim «mal» rimaymanta hamutarisay. Qichwa simipiqa «mana allin» ninchik. Chaypaqmi Tapaya, Pichanaki, Huancabamba hinallataq Andahuaylas llaqtapi tapurikurqani. Pichqa taytamankunata hinallataq kimsa sipas-kunata tapurikurqani ¿imas paykunapaq «mana allin» nisqanchik? Chay tapurikusqay kutichiwaspankumanhina, kunanqa pisichallapi riqsi-chisqaykichik.

«Mal-qa»riki unquymi, warmakuna unquptin urqu qawarirparin.

Tapukuypa kutichiyninkuna: ¿Imataq qampaq «mal» utaq mana allin kanman?

Gregoria Pastor (70 watayuyq), Tapayamanta: «Mal-qa»riki unquymi, warmakuna unquptin urqu qawarirparin. Runamasinpaq mana munaq runakuna, payllapaq munaq, chiqninakuq, qillanquy

---

runa, mana llamkapakuy munaq, mana imallapas ruraq, mana imapipas llamkaq, kawsayllatapas mana tarpukuq.

Warmin maqaq runakuna; warmipas qaripas waqllikuq, ñawpaqqa manam waqllikuypas karqanchu; manachayqa taytakukuna mamakukuna anchata maqasunki. Mayta rispapas utqayllaman kutinayki. Runakuna wañuchiqa hinallataq suwakuqkunata hapirquspam maqanku, pananku suryaquwan¹. Chaykunata rurayqa allinmi; aswanqa mana allinman chay runakuna allinta purichkaspa wichiynkunku. Chaymi panaptinkuqa runakunaqa wanakun; suwakunata hapirquspa qariki runakunaqa panaykunkum, suriyaquwan llamkaykunku, chakintaraq makintaraq wataykunku.

Manayá pipas harkakurqachu, makintapas kuchunku tiqa² kallanakunawan, manaña mana allinta ruranankupa qriki. Manayá mamaykitapas manaqa kasuwaqchu, chayta ruraruqtiqipa panasunkiya. Ñawpaqqa karqa umancha qkuna allin imapas puririchinanpaq. Paykunam suriyaqunkunawan purirqanku; chaymi paykunata uyarinayki karqan; imatapas allinta ruranayki karqan, huñunakuymantas rinayki karqan. Mana imatapas allinta ruraqkunaqa mana allin uywasqam karqanku. Kunanqa taksachanmantapacha mana allin uywasqa, taytanmanta mamanmanta yachanku tukuy ima rurayninta hinaspa munasqanpi purinku.

Chaymi warmakunataqa taksachanmantapacha allinta uywana, imataña aparqamusuptiykipas tapuspa maymi kasqanman kutichinanpaq ninayki.

**Manayá pipas
harkakurqachu,
makintapas
kuchunku tiqa
kallanakunawan,
manaña mana allinta
ruranankupa qriki.**

---

1 Zurriago: instrumento para latigear, tiene una tira larga y flexible, elaborado de cuerda o cuero, de base gruesa y punta delgada.

2 Teja: hecho de arcilla y cocido en horno.

Paykunaqa llullachakunmiriki manchakuspanku. Llullacha kaspaga manayá allintachu qispinman, mana allin ñanpiyá purikunmanku, yachachinayki sumaqta. Runa wañuchiyqa manayá allinchi, hukllam kawsayninchikqa manayá qichunakunchikmanchu kawsakuytaqa, maypis runamasiykita chayta rurawaq.

Julia Moreno (62 watayuq), Tapayamanta: «Malqa», mana allinta llamkaptiykim, atistin mana atistin imatapas ruwaptiykim.

Mario Salazar (50 watayuq), Tapayamanta: «Mal» utaq mana allinqa unquymi, imapas rurasqayki mana allinchi, cosaskuna mana sirveq, qurakuna mana imapaqpas allinchi.

Paulina Barboza (46 watayuq), Tapayamanta: Yanqa yuyaymanaymi. Imatapas ruranki yanqata, casada warmikunapas waqllikunku. Mana allin ruray, mana allin yuyaymanasqanmi runata huk ñanman apan.

Yeni Landa (38 watayuq), Pichanakimanta: Imapas mana allinchi llusqin, llamkayniyki hinallataq yuyaymanasqaykipas.

Jhonatan Vilchez (25 watayuq), Huanca-bambamanta: El mal es algo subjetivo, depende de la perspectiva de cada persona cómo esta lo ve entre el bien y el mal. Para muchas personas el mal puede ser el bien y para otras el bien puede ser el mal.

Yeferson Ortega (24 watayuq), Andahuaylasmanta: El mal son los conflictos bélicos, odio, violencia física y verbal, dentro de ello está la corrupción. El mal y el bien no son categorías absolutas, eso depende del individuo depende del tiempo y del espacio. Por ejemplo, el matar es malo, pero en épocas de Hitler el matar a las personas no hubiese sido juzgado como

**Llullacha kaspaga
manayá allintachu
qispinman, mana
allin ñanpiyá
purikunmanku,
yachachinayki
sumaqta.**

---

en la actualidad. El mal lo poseemos todos, ya que todos nos hemos vuelto ambiciosos.

Mayumi Ortiz (12 años), Tapayamanta: Cuando nos comportamos mal y no hacemos caso a nuestros padres, Dios nos está viendo porque el diablo nos hace hacer el mal.

Tapukuypa kutichiyninkunawan hamutasqa:

Tapukusqaymanhina «mal» rimayqa mana allinsi. Castilla simipiqa mana (no) allin (bien) ninku; chaymi nin «no bien», imapas aswanqa mana allin qispiq. Tapukusqaymanhinam qawarichiwanku, «mal»qa utaq mana allinqa imaymana ruraykunamantas hamunman, chaynataqsi mana allinqa unquymanta tupan. Wakin runakunataqmi, mana allin wata ninku, kawsaykunapas mana qispiptin. Llamkaypas yanqa yanqalla rurasqa kaptin, yuyaymanaypas yanqalla, ima rurasqapas mana allin tukuyuniyuq kaptin. Riki, chay rimaykuna llaqtanchikkunapa rimayninpi hinallataq sunqun ukupi kachkan.

Kay pachaman chayamusqanchikmantapacha taytamamakuna chaskiwanchik imaymana yachayniyuqkuna, iskay yachayniyuq ninchikmanmi. Huk: lliw qawasqanchikqa ayllunchikmi, paykunawanmi hawkalla kawsakuna. Kanku Pachamama, tayta urqu, yakumama, uywakuna, kawsaykuna hinallataq runamasinchikpas. Iskay: taytacha tukuy rurasqanchikta qawawachkanchik hinallataq tukuy kawsayta quwanchik, chaymi allinta rurananchik ima ruraytapas mana pantaspa; sichus pantarunchik hinaptinga saqras ñuqanchikpi kawsanman. Imaymana yachaykunatam riqsinchik, tayta mamanchikmantaraq, wasimantaraq utaq ayllunchikmantapas.

**Wakin
runakunataqmi,
mana allin
wata ninku,
kawsaykunapas
mana qispiptin.**

Tapukuptiy niwasqankuqa, mana allin «mal» achka qawariyniyuq kachkan, aswanqa kunan chaninchana kanqa. Imaynatas huk qillqakunapi, hawa suyukunapi qawarinku, an chaykunatapas qatiparispa; chaypaqmi qillqasqakunata tupachina kanqa.

Gregoriapaqqa mana allinqa (mal) kawsayninchikpis kachkan, mana allinqa runa masinchikkunawan chiqninakuysi, mana allinpi kawsakuysi; mana llamkaq runakuna, mana tarpuq, chaymi mana allin. Chaymantapas, rimantaqmi unquymanta. Mariopaqpas mana allinqa (mal) unquymi kasqa, hinallataq qurakunatapas mana allin kaqtaqa manas mikunchikmanchu.

Chaymantapas kaynata nintaqmi: «Runakuna wañuchiqa hinallataq suwakuqkunata hapirquspam maqanku, pananku suryaquwan, chayqa allinmi». Qawarisqanmanhinaqa panayqa allinsi; allin kawsakunankupaqi chayta ruranku, runakuna manchakunankupaq, wanakunankupaq. Ñuqanchikpaqñataqmi panayqa mana allinchi, mana allin rurayhina qawarisqa. ¿Imanasqa? Chayta ruraspaga runapa derechonta sarunchikmanriki. Kunan pachakunapiqa chaytañayá anchata chaninchanchik. Runakunapas manaña tupaykuna, panaykuna mana mirarinanpaqi warmakunatapas taksanmantapacha allinta uywana; allinta ñanninta purichina. Chaymi allin uywayqa taytamanakunapa makinpi kachkan, imayna qispinanta wasimantapacha qatipaspa.

**Runakunapas
manaña tupaykuna,
panaykuna mana
mirarinanpaqi
warmakunatapas
taksanmantapacha
allinta uywana;
allinta ñanninta
purichina.**

Yeni, Julia hinallataq Paulinapaq mana allinqa («mal») imapas ruray mana lluqsiq, llamkaypas, yuyaymanaypas mana qispiq, waqllikuykunapas kan. Paykunapaqqa mana allinqa rurayninpi kachkan; hinallataq mana allinqa yuyaymanayninpi, hukninwan mana allinpi kawsakuy, saqinakuy, waqachinakuy ima.

Jhonatan hinallataq Jeferson, mana allinqa («mal») wakin runapa qawasqanmanhina kanman allin hukkunapaqñataq mana allin kanman, ninku. Hinallataq, chiqninakuykuna, runamasiykita tukuy imaymanata usuchiy, mana allinta qawaripa saruy; allinwan mana allinwanqariki manasá kaq purallachu kankuman. Chayqa, ñuqanchikpis kan, tiyasqanchikkunapi hinallataq kawsakusqanchikpis chaykuna kan. Chaytapas Ross (1994) «así que si podemos mostrar que la acción que nace de un buen motivo no será bueno, tendremos la certeza de decir que para nosotros lo que es moralmente bueno nunca es correcto, lo que significa que lo correcto no siempre será bueno» (p.17), nin.

**Chay kaptinqa uku
sunqunchikmi anchata
rimapayamuwanchik,
hinaptin mana
allin kawsakuy kan
ñuqanchikwan.**

Mayumi warmapaqñataq mana allinqa taytankunata mana imatapas ruraysiy, imanisqantapas mana uyariy; chaymantapas riman taytachamanta, paysi tukuy rurasqanta qawachkan. Mana allinta ruraruqptinqa saqras chaypi kanman. Kunan punchawkunaqa ninku: taytacham qawamuwachkanchik mana allinta ruraruqptinchikqa, huchaparukuptinchikqa; chaytaqa saqram (demonio) ruwachiwanchik, paymi mana allinta ruranaykita munan, nispanku. Chay kaptinqa uku sunqunchikmi anchata rimapayamuwanchik, hinaptin mana allin kawsakuy kan ñuqanchikwan. Ortiz et al. (2017) nin: «cuando la respuesta de Dios sobre el mal no aparece claramente, surge una figura que hará las veces de responsable del mal» (p.36).

Qawasqanchikmanhina mana allinqa («mal») ñawpa machukunapaqqa hukmanmi karqan. Yachayninkunaqa aswan imapas rurayninchikkunatam, kawsakuyninchikkunatam qawari-chiwanchik. Manataqmi paykunapa siminpiqa huk imapas «mal» utaq mana allin ruwachiwaqninchikqa kanchu. Kunanqa warmakunapa hamutayninqa hukmanñam, paykunaqa yachayninkuta pirqar-

---

qunku yachaywasikunapi. Chaymanta, iglesiam yaykurqamun ninku, hinaspa, allinqa taytachapam mana allinqa saqrapam, nirquwanchik. Chaymantapas, runamasinwan rimasqanmanhina hukmanña kanqaku, yachayninqa ima ayllupi tiyasqanmanhina kanqa, ninkutaq.

Tukupanapaq:

Achka kutichiyuniyumi «mana allin» rimayqa kachkan; hawapim, manam ñuqanchikpichu ninku; aswanqa manayá chaynachu, «mal»qa ñuqanchikpim kachkan, uku sunqunchikpi. Qawarisqaymanhina, kawsakuyninchikpi, mundo andinopiqa manayá «demonioqa» kanchu. «Mal» utaq «mana allinqa», runamasiykipaq mana munaptiykim, unquy hapisuptiykim, mana llamkayta munaptiykim.

Ortiz et al., (2017) kayhinata tapukuptin: «¿Cómo está de males?». Kayhinatataq hukuna kutichinku: «No hay mal que por bien no venga».Tiyasqanchik ayllukunapiñataqmi tapukunchik ¿imaynataq/imaynallam? Kutichiqñataqmi nin: allillanmi utaq manam allinchu - nispa. Chayta uyarirquspankuqa ¿Imaynanpitaq hukman willakunqa imayna kasqantapas?-ninku.

**Chaymantapas,
runamasinwan
rimasqanmanhina
hukmanña kanqaku,
yachayninqa
ima ayllupi
tiyasqanmanhina
kanqa, ninkutaq.**

Kunan punchawkunapas qichwasimipiqa ninchik ¿imaynam kachkanki? -nispa. Kutichimuwanchik, ¡allinllam! -nispa. Chaynata niwaptinchikqa ninchik !kusa! -nispa. Manam allinchu -niwaptinchikqa tapunchikraq ¿imay-nanpi? -nispa. Runamasinchikmantaqa llakipakuy utaq yachay munay kan, ¿imanasqataq mana allinchu? -nispa. Yachaykunaqa chinkachkanñam, «mal»tapas hukmantañam qawachkanchik, manañayá mamataytanchikpa yachachivasqanchik-tahinañachu. 🕊

Qillqasqa maytukuna qatipasqay

- Ortiz, J., Fuerte, J., Flores, D., & Saganogo, B. (2017). Reflexiones sobre el problema del mal—Un acercamiento a la condición humana. 36. En: http://www.publicaciones.cucsh.udg.mx/kiosko/2017/reflexiones_finales.pdf.
- Ross, W. R. (1994). Lo bueno y lo correcto. Sígueme. En: <http://bioetica.colmed5.org.ar/wp-content/uploads/2019/11/Lo-correcto-y-lo-bueno-Davis-Ross.pdf>

Llullamanta

César Ccopa Antay
Universidad Nacional José María Arguedas
1108520192@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kawsakuyninchikpi ñawray llulla rimayqa, mana chiqap kaqta (mana imamkaqta) rimaruysi utaq ruwaruypas. Yapaykuspa hinallataq qichuykuspa rimaysi. Chaykunañataqsi apawanchik chaqwanakuymán, pantayman, waqllikuymán, usuchinakuymán. Hinaptintaqsi runapura hukman runahina qawanakunchik kawsakuyninchikpi. Chayraykutaqsi warmallamantaraq llullakuytaqa wanachina allinpi kususqa kawsakunapaq.

Sumilla: Las mentiras que hablamos en nuestras vidas son expresiones falsas, que no son tal cual. Cuando hablamos aumentando y quitando las palabras, las cuales generan conflictos, equivocaciones, malos hábitos, ser pisoteado en los derechos. Por eso se ven entre personas algo extraños. Por ende, desde niños se tiene que corregir las mentiras para convivir en armonía.

Chaskisqa: 4 oct 2023 / Arí nisqa: 7 nov 2023.

¿Imaninantaq llulla?

Kay qichwa runakunapaqqa, llulla simiqa mana chiqap kaqta rimaysi kanman. Mana imamkaqllata rimay utaq qichurispá rimay. Tukuy imaymanata yapapaykuspa rimaykunapas llullallataqsi kanman. Astawanqa chay llullakuna rimayqa manapuni allin qawasqachu qichwa runakunapaqqa.

**Astawanqa chay
llullakuna rimayqa
manapuni allin
qawasqachu qichwa
runakunapaqqa.**

Chay llullamantas yachan utaq waqllin mana allin ruwaykunaman; suwakuymán, runamasin chaqwachiymán; chayraykutaqsi llullakuytaqa mana pipas rimananchu, allin runa masinkunawan

---

kawsakunankupaq, chaynapi kusion huk ayllu-hinalla qawarinakunankupaq.

Kantaqmi tukuy imaman qatiq llullakuykuna.

Mama Rivas llullamanta tapukuptiy kaynata niwan: «Sichus warmakuna llullata rimanqa chayqa qalluntam kuchuna». Kay rimayninqa chuya utaq chiqap rimakunatam qawarichiwanchik; llulla rimayqa huchapakuypas hinam kanman. Payqa warmakuna wanachinamantapas rimarin, chayqa nin: “uchuy warmallaraq kaptinmi imaynata ruwasppas wanachina, chaymi wakin taytamanakunaqa wallpa waqay pachata rimapayan, utaq waqtarunpas chikutichawan, mana pinqaypi ayllunta qipachinanpaq”. Sichus hatun runataña rimapayaptinga manañas wananmanchu, hina llulla runachañas kanman.

Tayta Antay nillantaqmi: «Uchuychanpi llullakuqkunam hatun kayninpi suwa, qilla, waqra, usukuq runakuna». Kay rimayninqa kusapunin kanman. Hamutasqamanhinaqa, uchuychanpi llullakunam qispin, hatun umalliq suwakunaman. “Ari warmakunaqa pisichallapas llullakuyllanmantaraqmi qallarín. Kawsakuyninpi pantay ñanman pusaq, mana chiqap kaqta rimaq, tukuy mana allin ruwachiqpas, chaqwanakuy paqarichiqmi. Hinaspañataq runa kayninchikta pampaman laqanchik”. Chayriki masinchikkunapas qawarichiwanchik usukuq runata, hukman ruranatahina.

Ñawpaq kawsakuypiq Inkakunapa kamachikuyninmi karqan: “Ama suwa, ama qilla, ama llulla”. Hinaptinga nichwanchiki mana chaniyuq runa kasqan qawachisqanta. Pipas llullakuywan huchallikuptingqa wanachina, rimapayaspa utaq sikipi uchuy siqulluwan siqulluspa. Chaymi ninku,

**Kay rimayninqa
chuya utaq chiqap
rimakunatam
qawarichiwanchik;
llulla rimayqa
huchapakuypas
hinam kanman.**

---

warmallanpiraq yachachina mana llullakuspa rimayta, ruwayta. Sichus, hatun runataña rima-payaptinchikqa ñaqaqtaña wanan utaq manañapas. Chayriki pinqaypi qipan pim llullakuspa rimaqkunaqa.

Chaynallataq kay rimaykunapas kallantaqmi: «Llullaqa maypipas wichinmi llasaqkasqanrayku». Kaywanqa nichwanmi imaymana llullakaykuna huk punchaw yachasqa kananmanta; astawanqa llulla runakunaqa rimayninkuta -paykunallamantaqa-wiñaypaqmi pakarqusaq utaq chinkarqachisqa ninmanku. Manas chaynachu, llulla yachaywan rimayqa, sunqunchik, umanchik ukupis tiyachkan chaysi llasawanchik, nanawanchik, hinaspapas haykappipas llusqinansi. Chaysi huk punchaw yachakunqa, chaytaqsi hawkayayman apawasun.

Nillankutaqmi, llullapi kawsakuspaqa pisi pachallapi utaq unay pachapipas wichin pinqayman, runakaynin mana chaninchasqa kan. Llullakuqkunataqa manas pipas kasunchu, chaysi usuchisqa kanman qipa punchawkunata.

Hinallataq, huk runakunapas ninkutaqmi: «Aman iskay uyaqa kankichu, waqaytam llakiytam yachawaq». Kay rimayqa, iskay uya kayninchikta, llumpay llulla kayninchikta hamutachiwanchik; saq-ra runakuna, mana kuyapayayniyuq paykunallapaq munaqkunamanta. Chayna sunquyuq utaq chayna laya runaqa manas paykunapa wakinninchu, hukman runakuna kasqanrayku. Pipas chayna kaptinqa wischuchikunansi, rakikunansi utaq pipas anchukunan paykunamanta. Hinallataqmi iskay uya runaqa chiqnisqa, pinqasqa huk punchaw purikunman, mana pipa musyasqa utaq yuyarisqa.

Kammantaqmi, kanan punchawkunapi rimaykuna qichwa kawsakuypi llullakuy, kaynata pipas

**Manas chaynachu,
llulla yachaywan
rimayqa, sunqunchik,
umanchik ukupis
tiyachkan chaysi
llasawanchik,
nanawanchik,
hinaspapas
haykappipas
llusqinansi.**

---

tapukuptin: «turiy wakayta rikumuwaq chaychaypi», hinaptinñataq kutichin. «Rikumurqanim aswanqa manam qampatawanchu qatimurqani utqayman rinayrayku, ruwanaymi achka karqa». Ichaqa mana chayna kachkaptin, qillakuspa mana qatimurqanchu. Kay llullakuyqa manam pitapas chaqwayman yaykuchinchu, chayraykus mana huchapakuychu kanman. Huk llullakuyñataq kanman, sichus runa wañuchiqa pakanki huchanmanta. Chayqa hatun huchallikuysi.

Kanmantaqmi pipas llullakunman kaynapi: Huk huñunakuypi pipas mana riqqa multata churanaan, qipa pachataña qallarisqanmantaqa chayaypas multayuqtaq kanman; chaypiñataq, huk runa huñunakuyta hunqarquspa, hinaspa huk pacha qallarisqantaña utqayman raskinman hinaspañataq chayarquspan, umalliqta ninman llullakuywan, hamusqaypim siquy acharqukurqan, utaq, uywaymi hikllaparqusqa, kanchay tunirqusqa, ñanta pantarqamuni, nispa. Chayqa mana kaqta willakuchkan, mana multa churanaan rayku, hinaptinñataq, chaynachiki! nispan mana multanmanchu. Chay llullakuy rimasqanqa qawachin qichwa runakunapipas llullakuy kasqanta, ichaqa tarirqachikuptinkuqa yachanqaku llulla runa llapankupa tinkisqa kamachikuyninkuta kasusqanta, usuchisqanta. Chaynapiñataqmi huknin kutipiq manaña kasunqakuñachu, huchallikusqanmanhina.

Musyayniymanhinaqa qawariyman, colonia pachamanta ñawpaqmanqa, qichwa runakuna llullakuytaqa kikinkupa kawsaykuyninkupi paqarichispanku kawsakuyninkupi uywasqankuta. Paykunaqa ñawpaqta usuchisqa, maqasqa, wañuchisqa ima kasqankurayku, llullakuyta astawan yachaparqanku. Ichaqa kunan pachakunapiqa llullakunku pisi huchayuq kasqankunallata, utaq mana pitapas chaqwayman churaqlata.

**Chayqa mana kaqta
willakuchkan,
mana multa
churanaan rayku,
hinaptinñataq,
chaynachiki!
nispan mana
multanmanchu.**

**«Amam ñuqa kaypi
kasqayta willankichu,
astamanqa
niykamuy, manam
taytamamayqa
kaypichuqaya nispa».**

Kunan qipa wiñay qichwa runakunaqa rimanku kaynata: «Suwakuywan waqrakuyllam pinqakuyqa». Kay rimaypiqa manam rimarinkuñachu ñawpa inkakunapa kamachikuynintaqa (ama llulla), chaynapitaqmi llulla rimaytapas qawarikun manaña huchatahinañachu.

Pachapa risqanmanhinam astawanña warmakunatapas mamataytanku kunan pachapiqa yachachinkuña llullakuyta kay rimaykunawan: «Warma amam ninkichu may risqaytapas». Pipas manunpas punkuta takamuptin, kamachin warmankuta, kaynata nimuy nispa: «Amam ñuqa kaypi kasqayta willankichu, astamanqa niykamuy, manam taytamamayqa kaypichuqaya nispa». Chaynapitaqmi chaqwanakuykunaman qaykuwanchik llulla rimaykunaqa.

Tukupayninpi niyman, chuya rimayqa allin kawsaymanmi apawanchik ayllunchikkunawan. Llulla rimayqañataq chaqwayman, waqllikuykunaman, uskuymannas; chayraykum llullataqa mana yachachkanachu.

Referencias:

- Señora Rivas, G. (set, 2023). Conversación sobre la mentira de los niños.
- Señor Antay, V. (ago, 2023). Preguntas sobre las expresiones que se usan de los mentirosos.

YACHAYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

***Expreso Puquio* taki illaywan imayna musyasqanmanta**

Nataly Moscoso Cárdenas
Universidad Nacional José María Arguedas
1113120201@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqapiqa *Expreso Puquio* takimanta hamutay. Imataq karu llaqtakunaman runayanapaq illay, hinaspa imakunataq arwikun kay muyakuyman, achka runakunapa kawsakuyninpi kaqta Anapa willakuyninwan tinkunachispa.

Sumilla: En este artículo se analiza la canción *Expreso Puquio*. Se reflexiona sobre lo que puede significar viajar a otros lugares por motivos de superación y lo que implica dicha decisión hilándose con la historia de varias personas como la de Ana.

Chaskisqa: 31 oct 2023 / Arí nisqa: 7 nov 2023.

Yaykuynin

«**S**apallay» kay karu llaqtapi kachkani, qawaylla qawani, mana imatapas nispa, musyakuspalla. Mamayta yuyarispas, imaynata agencia punkupi saqimusqayta, taki hinararaq». Chaynatam karuman yachaq riq sipas, Guisela nin.

Ñawray takikunapi waynukuna tarikunku, pachapa purisqanmanhina chay takikunapas tinkikunku hukkunawan.

Kunanpunchawkuna purikuspaqa runakunawan, takikunawan tupanchik. Ñawray takikunapi waynukuna tarikunku, pachapa purisqanmanhina chay takikunapas tinkikunku hukkunawan (Claude Ferrer, 2010). *Expreso puquio* sutiyuqmi takicha achka llaqtakunapi takikun, chaytam Modesto Tomayro, «Mollichas» sutiyuq, yuyaychaspas qillqarikusqa (Yucra, 2020, r.19). Kay takiqa Puquio llaqtapis paqarisqa 1981 watapiraq (LUM, 2016). *Expreso Puquio*-Pérez Albela buskunapa agenciansi kasqa, kayqa Puquiomanta Limakamas risqa.

Ana Rosales, sipaspa sutinwan riqsisqa, huk-kunapashina kay qillqapi willakuyninta chayachikamunku, imayna karu llaqtapi yachakusqankuta. Imaynatataq takiwan tinkichispa illayta musyakunku, chaykunata qawarina. Kay qillqaqa illaq runakunawan ayllunkunawanpas rimasqaywan qillqasqam.

Chawpin

Expreso puquio takiqa, achka runakuna Perú suyu ukumanta Limaman illasqanku pachapim qillqakurqan; chaymi kay takiqa sunqu nanayninkuta willakun. Takipa qallariqnin rimaykunapi carota, maytataq apallawanki? -nispa runatahina tapun. Chaymanta niyman: runaqa manam munayninwanchu llaqtanmantaqa llusimuchkan, Yucra (2020) kaynata qispichikamun: “Andino runaqa busta mañakun mana apanampaq, chaypim tapun ¿Imaynampitaq apanan mana riqsisqan llaqtakunaman mana munachkaptin?” (r.19). Ana Rosalesñataq illasqanmanta kaynata willakun:

«Mamayqa manam ñuqawanchu aeropuertoman rirqa, Andahuaylasllapim kachaykuwarqa, busman lataptiy. Taytaywanñataq ancha llakiywan Limata kуска rirqaniku. Chaymanta, Andahuaylasman kutimunampaq ñuqam carroman churamurqani llamkananman allin pachallapi chayamunanpaq, payqa llakirispa kutikamun. Huk warmiñam, allin warmilla, rimapayawaspa ñuqataqa taximan churarquwarqa aeropuertoman rinaypaq.

Aeropuertopi kaspayñam, mana VISAYuq kasqayta yuyaymanani. Sapallay kaylawman waklawman pawakacharqani avionman latanayrayku. Chaykunata ruwaspaymi, pichqa punchaw octubre killapi, KLM avionman

**Huk warmiñam,
allin warmilla,
rimapayawaspa
ñuqataqa taximan
churarquwarqa
aeropuertoman
rinaypaq.**

---

latarqani, chaymantapacha sapallay ima ruwayta yachakurqani.

Aviónman latarquspayñam sunquypas chayllaraq tiyarqa, chayqa qallariyninllanraq karqa. Hungria suyuman chunka hukniyuq pachata, tutataña chayarqani. Huk riqmasyikunaqa aeropuertollapim puñukunku, huknin punchawtaña may tiyanaykiman rinki, niwarqa. Chaypim maletaykunata aysastin tiyanakunaman rirqani puñuq. Puñuypas kanchu. Chaypim ñuqawan riqkunata ayllunkuna imayna chaskisqankuta upallalla qawarqani.

Qasilla tiyakuspay húngaro qillqakunata qawarqani imatapas yuyayniypi hapispa mana atispa. ¿Imataraq wakkunaqa nichkan? Sunquypi tapukuspa. Chaymanta, inglés yachapakusqayta, mana allin tuqyachinaymanta pinqakuspay, pitapas mana rimapayanichu. Llakirikuspa taytayta chillikuywan qayarquni, llaqtaypiqa punchawraq kasqa. Payqa kusionqallaña rimapayaykamuwan, imayna chayasqaymanta tapuwaspa, ñuqapas kusionq kutichirqani.

Rimayta tukurquptiyñam, mana musyakuspalla, mana puñuyta atispay, maletaykunata asuchikuni, chaypim hatun karay gringokunata qawarayani, imayna paykunapura ayllunkuwan suyanakusqankuta. Maletaykunata asuykachikuni, icha suwarquwanmanpas nispay. Puñuy hapimuwachkaptinqa sunquy llakikuyman tikrakun, hinaspa upallachalla sapallay waqakurqani, mana musyachikuqhinalla.

Achikyaqtaña carrota suyani; musya musyakustin imakunatapas qawapakuni. Mana húngaro simita yachaspa pisi inglés simipi tapukuni: «Do you go to Nagykánisza? Nagykánisza?».

**Puñuypas kanchu.
Chaypim ñuqawan
riqkunata
ayllunkuna imayna
chaskisqankuta
upallalla qawarqani.**

---

nispa. Choferpas, «Yes, Nagykanisza», nispalla kutichiwarqa.»

Runakunaqa Limaman, capitalman, riyta munarqanku, «chaypiqa achka carrokunam kan, hatun edificionam, chaypiqa manan chirinchi, chaypiqa sapa punchaw marman rinki, niwaspa tiyuy apawarqa», nispa nin mama Leonarda. Ichaqa sunqunkupi llaqtankuta saqinanmanta mana llakikurqankuchu, chaymi runakunaqa carromanta takin (Ferrier, 2010, r.18), hinallataq ayllunmanta, llaqtanmanta llakiwan takikunku, sunqullankupi yachanku qipaman mana kutinankupaqhina. Chaymi puriq runaqa carroman sunqunwan hapipakun, chay illaspanku, tayta mamanmanta karunchasqanrayku takiriykun.

Manaraq llaqtanmanta llusichkaspa runakunaqa kutiytaña munanku. Karuman riyqa, taytamamapa wasinmanta llusiyqa llakikuymi; chaymi runaqa wasinman kutiytaña munan. Karuman riyqa, mana mamayuq kayqa, mana taytayuq kayqa sasam; runapa llaqtanpiqa mana yanapaqniyuq, ima sasachakuyipi tarikuptinpas mana piniyuq. Chaynallataq, llakipas sunqunman chayan, hinaptin tapukun: ¿Allinpaqchu kay karu llaqtaman hamurquni? ¿Icha, llaqtaypichu kawsakuyman karqa?-nispa.

Chaymanta, mamataytanwanqa runaqa mana llakisqalla rikuchikun, hinaspa chay mamataytanta kuyakuywan rimapayan, llakikuywan ama waqanankupaq, chayta mañakunku:

«Amam mamalláy waqallankichu; paqarin minchallam kutirqamuchkasaq»- nispa.

«Qari wawa, warmi wawa ripukuptinqa, wasipas llakillaña, sunqullaypi llakita apaspa purini hinaspa tapukuni. ¿Imaynaraq waway kachkan? ¿Imataraq

**Karuman riyqa,
mana mamayuq
kayqa, mana taytayuq
kayqa sasam; runapa
llaqtanpiqa mana
yanapaqniyuq,
ima sasachakuyipi
tarikuptinpas mana
piniyuq.**

---

mikuchkan? ¿Quñipichu puñuchkan?»- nispanmi mamalla Lucrecia, wawan ripukusqanmanta nin. Wawakuna pawaptinkuqa, pi taytapas, rumi sunqupas, llakikunmi upallalla, utaq waqaspapas. Chaynamriki mamataypa kuyakuyninqa, hatunmi, chiqapmi, sumaqta kuyakuspataq warmankuna pawayta munaptin, arí ninku. Chaynam, huk llaqtaman riyqa huk runakunata riqsiy, yachay.

Warmakunañataq, takipihina llaki llakisqa illanku, mana munaspapas chay punchawmanta yachanku sapallanku imatapas ruwayta, hinaspapas mamataytankupa kuyasqanta musyakunku; imaynam uchuy qintichakuna qisanmanta pawanku, an chaynam paykunapas tarikunku. Chaymanhina takipiq kayta nisqaku: «Mana riqsisqay runapa llaqtanman». Maqtakuna, pasñakuna manchakuspanku karu llaqtapi imayna tiyasqankuta qawarichinku. Provinciakunamanta Limaman utaq huk capitalninkunaman ripuyqa sasam, llumpay sasam illayqa. Aswan karu, mana riqsisqa llaqtakunaman illayqa nisyu sasam; Estados Unidos, Europa, Asia suyukunaqa aswan nisyu karuyá, mana riqsisqa rimayniyuq, kawsakuyninkupas.

Kayllaman Anita Rosales puririchin:

«Nagykanisza llaqtaman chayaptiyimi, hatunkaraq warmi, Melinda sutiyuq chaskiykuwarqa, ¿Anachu kachkanki?»- nispam tapuwarqa. Paymi yachaqkunapa residencian wasiman apawarqa. Chaypim achka rapikunata qawachiwaspa, kaypi sutiykita churay -nispa rapikunata firmachiwarqa. Hinaspa yachaq masiykunata riqsichiwarqa. Tawallam karqaniku: Perúmanta, Mongoliamanta, Marruecosmanta, Laosmantapas. Paykunaqa yaqa huk killaña chaypi kachkasqaku; paykunaqa yachasqankumanhina qatukunata,

**Maqtakuna,
pasñakuna
manchakuspanku
karu llaqtapi imayna
tiyasqankuta
qawarichinku.**

---

tiqsimuyu wasikunata kanchantinkunatawan
riqsichiwarqanku.

Ñuqaqa Marruecos suyumanta pasñawan kuska
chulla cuartollapi samapakurqaniku; paymi
yachasqanmanhina piñakustinpas yanapa-
warqa. Chay pasñaqa, hukmanmi karqa;
kaynata waknata ruwanki niwarqa; umanta
hiyabwanarwikuspa, mana chukchantapas
rikuchikunchu. Paymi achka punchawkunapaq
yanukurqa, hinaspa piñakurqa aycha mikuy
mana atisqanmanta.

Laos sipasñaataqmi wawahinalla karqa, kusionalla
rikuchikuq karqa; llakisqa kaspapas, allinllata
rimapayawarqa. Paymi uchuyuqlata fideosta
achkata mikurqa; hinallataq yachaykunapi
sasachakurqa. Mongolia waynañataq, compu-
tadorapi tutanpi pukllakurqa, hinaspa
punchaypiñataq puñuylla puñurqa; chaymi
mana yanuq kaptin platanota lechewan
tupaykachispa mikurqa. Llapallanku achka
simikunata rimarqanku, inglesta, francesta, Laos
simita, castellanota, Mongolia simita, arabeta
huk llaqtankunamanta simikunatawan.»

Maypi kaspapas, mana riqsisqankuna kaptinqa
manchakuymi kan. Musuq llaqtaman chayayqa
sunquykitapas pantachisunkim. Pipaqqas mancha-
kuypaqmi mana riqsisqan llaqtaqa, mana riqsisqan
runakunawan rimaypas.

«Chay musuq llaqtapiqa tawallaykum Melin-
dawan riqsinakurqaniku; hinaspa inglesllapi
rimakurqaniku. Sapallaypaqmi yanukurqani,
hukniywan tiyaspapas, payqa mana mikurqachu
aychataqa. Wakin masiykunaqa lawata miski-
kunawan, paltata, tantata cafewan, uchuyuqtapas
lawawan mikurqanku. Sasam uchuy puñu-

**Pipaqqas
manchakuypaqmi
mana riqsisqan
llaqtaqa, mana
riqsisqan
runakunawan
rimaypas.**

**Taytallaymanmi
imayna kasqaytapas
willarqani, payqa
uyarillawaspa
kutikamuy
munaspaqa, kaypim
suyachkasqaykiku
-niwarqa.**

na cuartopi tiyay kasqa; tiyaqmasiyimi puñuchkaptiypas qaparispahina rima, achikyanankamam mana puñuyta atirqanichu, 10 pachamantapacham kawituypi ustuni, ichaqa mana puñuyta atispaymi uyarayani; puñuqmasiyñataq kimsa pacha achikyaqta huknin punchawtaña usturqa puñunanman, hinaspachawpi punchawkama puñuq. Achka punchawkuna mana rimapayanakuspayku tiyarqaniku. Payqa «piñakuspaymi mana pitapas rimapayanichu»-niwan.

Chaynallam masiykunaqa cuartollankupi qipakurqanku. Chaymi llusqini purikuq, hinaspamana piwanpas rimarqanichu. Purispaymi qillqakunata pirqakunapi nisqanta yachayta munarqani. Húngaro simita rimapayawaptin manam allintachu tuqyachirqani, chaymi hina pisi ingleschallapipas masiykunawan rimarqaniku. Chaykunapi kachkaptiyimi mamataytaywan chillikuntakama rimarqani. Taytallaymanmi imayna kasqaytapas willarqani, payqa uyarillawaspa kutikamuy munaspaqa, kaypim suyachkasqaykiku -niwarqa.

Mikunakunaqa manam llaqtaypihinachu kasqa; llumpay chaniyuqmi kasqa. Lliwmi imaymana plasticopi maytusqaña rantipaq kasqa. Chillikuypim húngaro simimanta inglesman tuqyachini utaq castellano simimanpas. Chaypiqa lliwmi qullqipa; chayraykum aychataqa manaña mikurqanichu. Semanantinpi avenallata mikurqani.

«¿Imaynaraq kasaq?» -nispa Ana Rosalesqa tapupayakusqa.

Takipa tukuyninpiqa, pi puriq runapas allinman chayay munaqhina qawachikunku, musuqkunata

---

riqsiyta munanku, profesionalman qispiyta maskanku, hinallataq llamkayta munanku, sunqunkupi chay karukunapi allin kanankupaq musyanku.

Musuq llaqtaman chayarquspaqa ñakariyta qallarinku; chaymantaqa, pacha ripukuqhina kaptin llakiyninkupas kirpakun. Chaymanta, mana riqsisqan runakunata, hukman kawsaykunata, ñawray uywaykunata, hukman mikunakunata mallinku. Imaymana musuqkunata qawayta yachanku. Chaymanhina imaynanpamantapas qispikuytaña atirparinku.

Kunankunaqa mamataytanwanqa chillikullapiña qayanakunku, ñawpaqtaqa sasam karqa. Chay pachakunapiqa Limaman riq ayllunkunamanyariki taytamamanpa napaykuyninta apachikurqanku, hinallataq quesokunata, hamkachakunata, miskita, chicharronta ima warmankuman apachikuq karqanku. Iskay utaq kimsa killamanta ayllunkuna kutimuspankutaq imayna warmakuna tarikusqankuta willarqanku. Chayqa Lima llaqtallaman, utaq provinciakunapa capitalninman warmakuna riptinku chayna karqa; kunanpachakunaqa ñisu karu llaqtakunaman ripuptinku apachikuykunaqa llumpay sasañam.

Chaynam, Ananchikpas karu llaqtapi kaspan, sapallan mana imatapas mamataytanman kuyakuyninta apachiyta atimurqanchu; chillikullanta munasqan rimayllata chayachirqa, ima ruwasqantapas ayllunman willakamurqa. Chaykunamanta kaynata nin:

«Runakunaqa allinlla purikurqanku, paykunaqa mana ñuqa hinachu karqanku, paykunaqa siminkunapi rimayta atirqanku. Ñuqaqa cuar-toyman kutiytaqa munarqanichu; chaypiqa uchuychalla kaptin, ukuchahina muyuylla muyurqani piña misipa ñawillanpiñahina.

**Iskay utaq kimsa
killamanta
ayllunkuna
kutimuspankutaq
imayna warmakuna
tarikusqankuta
willarqanku.**

**Chaypim wasiyta
yuyariqani,
munakusqayman
imayna purisqayta,
rimasqayta;
mamataytaytapas
yuyarirqani.
Supaytam waqarqani
manaña atinaykama.**

Chaypim wasiyta yuyariqani, munakusqayman imayna purisqayta, rimasqayta; mamataytaytapas yuyarirqani. Supaytam waqarqani manaña atinaykama. Chayllamanmi unquykurqani, karupi unquyqa llakipaqmi kasqa. Manam pipas tayta-mamaykihinaqa qawasunkichu; hukkunapas ¡allinlyankichiki! -nispalla niykusunki.

Chay llaqtakunaqa hukmanmi kasqa; mana kay llaqtayhinallachu kasqa. Hatun wasikuna, allin ruwasqakuna, runakunapas yachasqa ñannillanta purinku, Tawa hatun qatukunallan kasqa; chaypim ima munasqayta akllaspa, maquinachapi tarjetata qawachispa rantirqani. Ñankunapipas manam ima plasticokuna nitaq qupakunapas kanchu. Chayllantam purikuq karqani, húngaro runakunaqa manam usuchiwarqanchu, ichaqa mana uyarinichu siminkupi ima niwasqantapas. Huk punchawkunaqa llakiwan kaspas, manasqachaykunata qawarikuqhina rirqani.

Hatun wasipi tawallam inglespi yacharqaniku; imaymana yachachiqkunaqa yachanaykuta munaspa pisillamanta yachachiwarqanku. Hukkunañataq mana imatapas qawarispa yachachiwarqanku.

Wakin pachakunapiqa sasatam ñawincharqani; hukkunapiñataq mana munachkaspallay, pinqakuspalla puñuypas hapiwarqa. Icha, chaynachusmi ñuqapa musyakusqaymanhina karqa. Aswanqa, allinllata iskay semestrekunapi yacharqani, llakisppapas, waqaspapas qispichiniyá.»

Expreso puquio takipiqas, imayna warmakuna kutimusqankumanta manam rimanchu. Kay qillqapiqa aschallata qillqaykuni. «Limamanta, universidadmanta chayamunqa paqarin Rositay, chaypaqmi qalawasata maskachkani, qalawasa

---

sopanaypaq»- ninmi Rómulo. Wasinman, llaqtanman kutiyqa kusikuypaqmi, ayllunkuwan tupaspanku ripusqankumantapacha llaqtankupa imayna tikra-kusqanta rimanakunku; mikunankumanta, wayran-kunamanta; imankutapas yuyarispanku yapa-yapamanta yuyarispanku tupayninkuta miskichinku.

Icha manchakuypaqchu kutiyqa: «runakunam qawasunki. ¿Imaynataq kutirqamun chay maqta?», nisunki. «¿Saludakunraqchu icha manañachu?», nispa Gutierrez tapukun. Llaqtaman kutispaqa tukuy imata hukmantañam qawanki. Lliwmi pachapiqa runakunaqa purin, ayllupas hatunyarqunña, warmakunapas wiñarqunkuña, maqtayarqunkuña, sipas-yarqunkuña; mamataytapas machuyarqunkuña, wasikunapas ladrillowan qispichisqaña. Chayhinallam kutimuqkunapas runayarqunkuña.

Ana, Andahuaylasman kutimuptin, Empresa Wari punkunpi, domingo punchawta ayllunqa suyasqanku. «Chayarqamuspayqa hukmantaña Andahuaylas-taqa rikuykurqani, ñanpas cementomantaña kasqa. Wasiyman chayaptiy turiypas hatunyarqusqaña, mamaypas payayarqusqaña. Mayuqa, wasiyqa, intipas chayllapi kasqa, mamataytaypa rimayninpas, kuyakuyinpas warma kasqaypihinallam sisari-kuykun», chaynatam Ana nin.

Tukuynin

Expreso puquio takiqa, runakunapa llaqtankunamanta imayna illasqankutam yuyarichikun. Kunan pacha runakunaqa karu llaqtakunamanmi illanku wawachurinkuna yachanankupa. Kiti suyukunapa capitalninkunaman, Limamam. Wakinqa Europaman, Asiaman, Norte Americaman rinku. Mana riqsisqanchik llaqtakunaman chayanku. Chaymi nini, kay takiqa illaq runakunapa takinmi. Karupi kaspaga, sunqunkupi sapallanku takitaqa llakiypi

**Kunan pacha
runakunaqa karu
llaqtakunamanmi
illanku
wawachurinkuna
yachanankupa.**

---

qispichinku, yuyarinku llaqtankunamanta imayna llusqimusqankuta. Lima llaqtaman carrowan risqankumanta takikunku. Chaynallataq niyman, Anapa willakusqanwanhina huk illaqqunapa ripusqanmanta willakuyninta musyarichispa qillqaptinchik allinmi kanman.

Qatiparisqan qillqakuna

- Ferrier, C. (2010). El huayno con Arpa. Estilos globales en la nueva música popular andina. Instituto de Etnomusicología. PUCP. <https://repositorio.pucp.edu.pe/index/bitstream/handle/123456789/170658/Libro%20-%20Huayno%20con%20Arpa.pdf?sequence=8>
- Yucra, R. (2020). diagnóstico de la música y la canción tradicional local de la comunidad de Tiracancha, Provincia De Calca, Región Del Cusco. Universidad Peruano Cayetano Heredia. https://repositorio.upch.edu.pe/bitstream/handle/20.500.12866/8179/Diagnostico_YucraCcahuana_Ruben.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- LUM. (2016). Expreso Puquio. LUM. Centro de documentación e investigación. Ministerio de Cultura. <https://lum.cultura.pe/cdi/audio/expreso-puquio>

Andahuaylaspi wiñapu aqa ruwaymanta

Avelino Gonzales Contreras
Institución Educativa “Familia Sagrada” N° 55006
avelinogocon@gmail.com

Pisi rimayllapi: Kay qillqaqa yuyarichiwanchikmi imayna wiñapu ruwana kasqanmanta, sara akllaymanta, iskuymanta pacha; chillkapa, eucaliptopa, chamanapa, lamraspa rapinkunawanpas pampana kasqanmanta; chaqatupa rapinkunawan chipaspa chullpichinamanta; chaymanta sumaqla chakichinamanta ima, hinamantaq imayna llamkaykunapaq, raymikunapaq utaq purikuqkunapa yakunayayniy tanichinankupaq imayna aqa ruwana kasqanmantapas.

Resumen: En el presente artículo se rescata el proceso de elaboración de la jora. Desde la selección y el desgranado del maíz; la germinación de los granos cubriendo con las hojas de chillka, eucalipto, chamana o aliso; y la maceración de los granos germinados con las hojas de chaqatu; luego el secado de la jora; y la preparación de la chicha para ser consumida en las actividades agrícolas, sociales o simplemente para calmar la sed del caminante o viajero.

Chaskisqa: 31 oct 2023 / Arí misqa: 8 nov 2023.

Aqa ruwaymanta

Wiñapuan ruwasqa aqaqa, inkakunapapas ñawpaqnin watakunamantaraqmi Perú, Ecuador, Colombia, Bolivia qichwa suyukunapipas lliw llaqta runakunapa upyanan karqan.

Perú suyu ukupiqa,
lliw ayllukuna
huñunakuspam
aqata upyarinku
llamkaykunapi,
raymikunapi.

Perú suyu ukupiqa, lliw ayllukuna huñunakuspam aqata upyarinku llamkaykunapi, raymikunapi, llaqtakunapa punchawninpipas; aswanqa manaraq malliykuchkaspam, apukunaman tinkarinku, pachamamaman mallichinku; hina qipanmanñam lliw runakunaqa uypyanku sumaqta rimanakustin, chansanakustin, imakunatapaspas willarinakustin.

Yachaq mamakunapa willakusqanman hinaqa, Andahuaylas llaqtanchikpi kay hinatas aqata ruwan-ku sumaq qilluy qilluy qispinanpaq: akllasqa sarata iskuspas nuyuchina, chaymantañataqsi llaqiwan sumaqallata pampana, sulluchankuna llusqirquptin chullpirqachispa chakichina; chayna allin ruwasqa wiñaputas maraypi tunaywan chamchaspa upita perolpi timpuchinku; chaymantañataq maqmapi chiriyarichispa suysunku, hina qipanman tuminpi hillpuspa puquchinku.

Chayna akllasqa saramanta ruwasqas sumaq qilluy qilluy aqaqa qispin, muna munay miskillaña uypanapaq.

1. Wiñapu ruway

Sarata nuyuchispa pampay: Sara tipiyta tukurquspas akllanku: muhupaq sumaq puqusqa allininkunata, taksanniqkunata mutipaq, qapya kaqkunata hamkapaq, llullunkunata chuchuqapaq, niraqpura akapankunatañataq wiñapu ruwanankupaq. Puka muruchu utaq qillu muruchu saras wiñapupapaqqa allin kanman. Chayna akllasqa saramanta ruwasqas sumaq qilluy qilluy aqaqa qispin, muna munay miskillaña uypanapaq. Wiñapupaq akllasqa sarataqa allintas chakichina; ña sumaq chakiña, sallanyaq kaptinñataq, utunkunamanta llumpay chusunkunamantapas rakistin, sumaqlata iskuna. Chaymantañataqsi aswanapi, maqmapi utaq chaypaq ruwasqa uchkupipas iskay utaq kimsa punchawpas *nuyuchina*.

Sara nuyuptinqa, sapa punchawsu iskay kutikama yakunta urquspa musuq yakuwan huntapana sarapa sumaq miski chumuchan mana chinkanapaq. Chaymantañataqsi chamana, chillka, eucalipto utaq lambraspa rapin llaqikunatapas pallamuspa may wasipi wiñapu ruwanaman apamuna. Chay llaqitaqa, sumaqchatas apukunata mañaykukuspa uywakunapa mana yaykunan pampapi, allinta pichaspa mastana. Chay mastasqa llaqipa hawanmansi nuyusqa sarata churaspa llaspallata chiqirichina. Mana ayachananpaqtaqmi, itañata, markupa rapin,

---

santa mariapa rapichankunatapas, killimsatawan, mullipa llaqinkunatawan kuskanchaspa patankunaman, chawpinkunamanpas churana, hawanmantaqsi sumaqchata llaqiwan qatana.

Chayna sara pampasqapa hawanmantaq llasaq rumikunawan quñirispas sarapas sullunkuna llusqsimunanpaq ñitichina. Sichus mana chay itaña, marku rapikunatapas churasqaqa ayacharqurmansi, hinaptinsi wiñapuqa ismusqa hina rikurinman, yanayarqunman utaq sarapas sulluchankuna mana llusqsinmanchu, yuraqyarqunman. Qanchis utaq pusaq punchawnintinsi pampasqa kanan, sapa punchawtaqsi aslla yakullawan chaqchuna, chaymi sarapas sulluchankuna munayllapaqña llusqsimuy (sara wiñariyta qallaripmun). Chayna ruwana kasqanraykus wiñapuan sutichanku, español simipitaq “jora de maíz” nispa sutichanku.

Chullpichiy: Wiñapu chullpichinapaqqa, chaqatupa pantu rapinkunas kusallaña. Sara pampasqa lliw wiñapasqañakaptinsi, sumaqlata urquspa, huk pampa tumpa uchkusqapa pampachanpi qatankunapiwan chillka llaqiwan mastaspa, chaqatupa rapinkunawan sumaqchata chipana, chaymanñataq chay sara sullupariqta quñi yakuwan chaqchustin churana, hawanmantaq chaqatu rapiwan qataspa, llaqiwan raktapaspa ima, rumikunawan ñitichina. Kimsa punchawmantas wiñapuqa sumaqta quñirispas miskillataña asnariykun. Kay llaqtakunapiqa chayna ruwaytam chullpichiywan sutichanku.

Chay hinata chullpichispaqa, ruparichkaqtas wiñaputaqa patallanmanta urquspa lliklla utaq punchu mastasqapa hawanpipas llaspachallata masaspa chakichina.

Wiñapu masay: Chullpisqaña wiñapu kaptinqa sumaqtas tutamanta, mikuna pachapi inti allibnta rupamuchkaptin urquspa, chaki pampapi lliklla

Qanchis utaq pusaq punchawnintinsi pampasqa kanan, sapa punchawtaqsi aslla yakullawan chaqchuna, chaymi sarapas sulluchankuna munayllapaqña llusqsimuy.

---

punchupas mastasqapa hawanpi llastapachallata chiqichispa masana. Achka kutitas tikrapayana, sumaqta lliw chakinanpaq; sapa punchawsi manaraq inti yaykuchkaptin huñuspa wasi ukuman apaykuna mana ayachananpaq, manataqsi parawanpas hapichinachu. Chayna ruwaspa wiñapu allintaña chakirquptinsi wayqakunapi utaq maqmapipas churaspa waqaychana; imay pachapas, llamkay ukupi, raynipi, hatun punchaw utaq ayllupi huñunakuy kananpaqpas allin aqa ruwanapaq.

**Wakin ayllukunaqa,
kañapa tullunta,
piñapa qarantapas,
chankakatapas
upi timpuqmanqa
churankutaqsi, miski
aqa qispinanpaq.**

2. Upi timpuchiy

Upi timpuchinapaqqa, wasi ukupi waqaychasqa wiñaputas, chapqa niraqlata maraypi tunaywan kutana, kunan qipa watakunapiqa molino nisqanwanñam kutachkanku. Sapa llaqtakunapi, ayllukunapipas, manam chaynallachu aqa ruwakuyqa, sapakamam yachanku munasqankumanhina aqakuyta.

Andahuaylaspi aqa ruwakuq mamakunapa willakusqanmanhinaqa, upi timpuchinapaqsi aswanata utaq peroltapas allin ruwasqa tullpaman churkuna, chay aswanaman yakuta puyñuwan huntachina, chaypaqsi wiñapu kutasqa huk yakuyuq mankapi nuyuchkanña; chay aswanapi yaku timpurichkaptinñas, wiñapu kuta nuyusqata hichaykuna, hinaspas timpuchina hatun qaychinawan sumaqta qaychipayastin; wiñapu allinta chayananpaqqa, huk pacha tumpas maschapis upitaqa timpuchina. Wakin ayllukunaqa, kañapa tullunta, piñapa qarantapas, chankakatapas upi timpuqmanqa churankutaqsi, miski aqa qispinanpaq.

Upi suysuy: Timpusqa upiqa manas chuyallachu kan, wiñapupa akunwanmi tumpa qunchuniraq rikurin, chaymantapas wiñapu kutasqapa chapqankunawan chapusqas timpun; allin timpuchisqa upiqa miskiy miskis, chaysi warmakuna yuyayniyuqkunapas apunkuman hinallataq pachamamaman haywarirykuspa malliykunku.

Upitaqa chapqachankunamanta rakinapaqsi suysuna, chaypaqsi anqara, tinaqa, suysuna, maqmapas kanan; yanapakuqkunapas kanantaqsi, chulla runallaqa suysuyta manas atinmanchu. Anqaras aswanamanta tinaqawan upita urquptin sutuynin chaskinapaq. Tinaqañataqsi rupaq waspirichkaq upi aswanamanta chaqanapaq; suysunañataqsi tukuyu latapamanta ruwasqa, upipa chapqachankuna chuyanmanta rakinapaq. Maqmataqsi suysusqa upi manaraq tuminman willpuchkaspa chiriyananpaq. Maqmaqa llinki allpa mitumanta sumaq ruwasqa, hatun simiyuq upi waspirispa chiriyananpaq.

Allin chayasqaña kaptinsi upitaqa maqmapa simillanman iskay warmikuna chaspiriqhina suysuspa chapqankunata rakinku, chay maqmapi upi chuyanniqla allinta chiriyarquptinñas tuminmanqa huntanankama willpunku, aqa sumaqta puqunanpaq; chapqantataq huk mankaman churanku siqin aqa ruwanankupaq. Chay siqin aqaqa, upipa chapqachankuna as wiñapuchawan yapaykuspa ruwasqam, chayhinatam uma hampipaq (huñunakuy punchawpa paqarisninta upyarinankupaq) aqakunku.

Aqa puquchiy: Aqa sumaqta tuminpi puqunanpaqqa qunchum kanan. Qunchuqariki ñawpa aqa sumaqta chuyaptin lawachahina tuminpa sikinman tiyaq, pipuy-pipucha, chaywan aqaqa puqurin, mana chayqa manas puqunmanchu.

**Allin chayasqaña
kaptinsi upitaqa
maqmapa
simillanman
iskay warmikuna
chaspiriqhina
suysuspa
chapqankunata
rakinku.**

Tuminqa, pukaniraq llinki mitumanta sumaq ruwasqa, llipu simicha, quñi upi hillpusqanku mana llumpayta waspisa chiriyananpaq, sapa waqtanpi ninrichayuq. Chay ninrichankunaman waskata sutkuykachispa maymantapas aqa ruwana wasiman qipinku.

Aqa ruwana wasi ukumanqa manas huk runakunaqa yaykunmankuchu, mana allin ñawinkuwansi qawaykunmanku, hinaptinsi mana allintachu

---

aqa puqunman; mana allin ayakunapa animun yaykurquspa ayachananmantapas, upi timpuchina wasi punkupiqa siqsiqawan anku kichkawan ima ruwasqa chakatas warkusqa kananpuni.

Wiñapupa miski yakun pusuqurisparaq timpuspa aqaman sumaqta tikrakun, chaypaqsi quñi wasi ukupi tuminqa sumaq uchkuchapi tiyachisqa, utaq pachakunawan qimisqa, chaynata tiyachispas, maqmapi chiriyaq upita quñillata hillpunku, yaqa tumin huntaña upi kaptinñataqsi qunchuta yapaykunku sumaqta qaychirispas; chay tuminpa siminpas suysuna latapwan likllawan imas wankusqa kayta atin, quñilla kaspas puqunanpaq. Chaynata ruwaptinkus iskay kimsa punchawmantaqa sumaqllaña pusuquriq aqaqa qispinmun.

**Chaynata
ruwaptinkus
iskay kimsa
punchawmantaqa
sumaqllaña
pusuquriq aqaqa
qispinmun.**

3. Aqa upyay

Ñawpamanta pacha willakusqankumanhinaqa, aqata qirupis upyasqanku, manas taksa puyñullamantachu; inkakunapas tinkurisqakus, rimarisqakus apukunawan, pachamamawan, tayta intiwanpas aqa upyayninkupi. Huk qirupis taytachapaq aqa churapuna kasqa, hukninpitaq kikinpaq, chaysi ñawpaqtaqa tayta intiman pachamamamanpas qallaspa qupusqanku, hina qipanmanñas kikinkuqa upyasqanku; chayhinata haywarikuspa tinkusqas tayta inti utaq huk waqaychaqninchikkunapas yanapawanchik, tukuy ima ruwayninchikkunapi, hawkalla kawsananchikpaqpas.

Kunankamapas chaynataraqmi aqa upyayta qallarinku, ima ruway, llamkay, raymi kaptinpas. Runapurapas aqata haywaykanakuspa upyaspaqa, yanapanakuymanni yaykunchik, hawka ima ruwaypipas kananichikpaq. Ima unquy utaq mana allinkunapas wasinchikmanta karunchakunanpaqpas apukunatas, pachamamatas mañakuna ñawin

---

aqachata haywarispa, kuskamanta upyaspa, ichaqa yachaqkunam aswan chay rimanakuymanta kaqpaq chayanku.

Warma kasqaymantapacha uyarisqaymanhinaqa, wiñapumanta allin ruwasqa aqaqa kimsa patayusqi:

- Pusuquriq ñawiyin, manaraq tuminmanta wisllay qallarisqapi rikukuq, chaysi aswan allinnin aqaqa, apukunaman lliw waqaychawaqninchikkunaman manaraq malliykuchkaspa haywarinapaq. Chaynatas apukunawan sumaq tinkuriyman chayanchik ayllunchikkunawan llaqtamasinchikkunawanpas hawka kawsanapaq.
- Kikin aqa, ñuqanchikpura ima huñanakuyipi, llamkaypi, raymikuna ruwasqanchikpipas utaq pisipasqaña tarikuspapas sumaqta rimanakuspa kususqa upyananchikpaq.
- Aqapa qunchun, chayqa wiñapuwan ruwasqa aqa tuminpa sikiñpi lawayaspa tiyaqnin; huk aqakuna ruwasqa sumaq puquchiq. Imaymam warmipas wiksan ukupi wawata qispichin, chaymam kay aqapa qunchunpas sumaq kuyaywan qawana waqaychana, sapa kuti aqa ruwasqanchik puquchiq.

Kunan watakunapas, wiñapu aqata, llaqtanchikkunapi upyachkanchikraqmi yakunayayninchik tanichinapaq, purisqanchikpi pisipaspa, chakra utaq huk niraq llamkaykunapipas kaspas; chukcha rutuykunapi, wawa ulyuchiypi, yananchakuyipi, parimusqanchik punchawninchikpi, kuyasqanchikkuna watukaypi, unaymantaña riqsinakusqanchikwan tupaspapas upyarinchikmi; ichaqa apunchikkunaman, pachamamaman ñawpaqta haywarikuspa. Tukuy imaymana mikuna yanuypipas aqataqa churankutaqmi; chayraykum qipa wiñaykunaman yachaywasikunapi aqa ruwaymanta

**Chaynatas
apukunawan
sumaq tinkuriyman
chayanchik
ayllunchikkunawan
llaqtamasinchikkuna-
wanpas hawka
kawsanapaq.**

---

yuyarichinanchik; hinallataq sapa llaqtakunapi imayna aqakusqankumantapas qillqakunata qispichispa waqaychananchik. Inkakunamantapas ñawpaqtaraqsi aqataqa upyasqanku. Aswanmi kunan watakunapi cervezaqa manam karqanchu. Purikuspapas, llaqtakunaman chayaspapas, aqatam sumaq yuyuchayuqta uchukutachayuqta upyana karqan.

Kay qipa watakunapiqa, iskay niraqtam aqataqa ruwanku:

- **Ayllu aqa - wasi aqa:** chayqa kikin ayllu ukupi upyanankupaq achka wiñapuwan aqa ruwakusqanku, kuyasqankunawan ima huñunakuypi raymipipas upyanankupaq.
- **Kachaku aqa:** chay aqaqa, aqa wasikunapi rantikuna, ñan puriqkunapas rantikuspanku upyarinankupaq.

Tukunapaq.

Sapa llaqtakunapim achka tukuy imaymana yachaykuna, ruwaykuna kachkanraq: Chaymi lliw qatipaqquna, yachaywasikunapi yachachiqkunapas, warmiqari kuraqqunata, ayllumasinchikkunata sumaqta tapurispa qillqakunata qispichinanchik; mana chayna kaptinqa, qipa wiñaykunam qunqanmankuña. Llaqtanchikpi yachaykunam watapa risqanmanhina chinkarinmanña. Yachaywasikunaman huk llaqtakunamanta hamuq yachachiqkunapas allinta qatiparispanku, musyarispanku ima, kikinichikpa yachayninchikunata warmakunaman yuyarichinankupaqpas manataqmi qillqakuna kanqachu.

* Artículo hecho en base a entrevistas a señoras que preparan chicha de jora: Josefina Huamán de Pareja del Huayana (2023), Avelina Contreras y Guía Fortunata de Talavera (2018), Valentina Huacre Sicha del Uripa Chincheros (2010).

**Purikuspapas,
llaqtakunaman
chayaspapas,
aqatam sumaq
yuyuchayuqta
uchukutachayuqta
upyana karqan.**

Anti suyupi yachaykunapas ruraykunapas

Antonio Rodas Antay
Asociación Educativa Saywa
arachankita@gmail.com

Chumasqa: Anti suyupi ayllukuna rikurimusqankumanta pacharaq, Pacha Mamawan, tukuy kawsaqkunawan ima kуска kuskahinalla kawsakuyta hatallirqaku, qispichirqaku. Chayna kawsanankupaq allinta yuyaymanaspanku chaninchasqa yachaykunata, ruraykunata, hamutaykunata qispichirqaku. Chay yachaykunam, ruraykunam kay chikan qillqasqapi kachkan, wakinmi pakasqa, harkasqa yachaykuna, anti suyu ayllukunallapa yachasqanku, riqsisqanku.

Sumilla: Desde la aparición de los hombres en los andes, la Madre Naturaleza y todos los seres han creado y recreado un estilo de vida propia. Para llegar a vivir entre todos una vida en equilibrio y armonía han construido conocimientos, prácticas, pensamientos, sentimientos y actitudes de manera reflexiva y valorativa. Muchos saberes y prácticas de las familias, seres de la naturaleza y del cosmos están plasmadas en el presente texto como secretos y prohibiciones desde la cosmovisión andina.

Chaskisqa: 30 oct 2023 / Arí misqa: 13 nov 2023.

Qallariynin

**Pacha Mamapa
qayllankunapi
tukuy kaqkunawan
kuskalla
kawsanankupaq
hatallirqaku
yuyaymanaykunata,
tukuy ruraykunata
ima.**

Tiqsi muyupi, una unay ñawpaq pachamantaraq achka niraq runa kawsaykuna kawsarqaku. Sapa runa kawsaykunam maykunapi rikurimusqankumanhina sapichakurqaku, chaypaqmi Pacha Mamapa qayllankunapi tukuy kaqkunawan kuskalla kawsanankupaq hatallirqaku yuyaymanaykunata, tukuy ruraykunata ima. Ichaqa anchata yuyaymanaspanku, ruraykunata qispichispanku, ñakarispanku ima, una unay watakunapi allin kawsaykunataqa qispichirqaku, tarirqaku.

Ñawpa runa kawsaykunas yuyaymanaspanku Apunkuta hatallirqaku, chayman iñispanku kawsanankupaq. Chaynapis tiqsi muyu Pacha Mamapiqa sapa runa kawsaykuna imayna Pacha Mama qawarisqankumanhina Apukunata hatallirqaku; chaynapis wakin runa kawsaykuna iñirqaku tayta intita, mama killata Apu nispanku; wakinkunapañataq Apunku karqa riti urqukuna, urqukuna, qaqakuna, hatun rumikuna, quchakuna, mayukuna ima, chaynallataqsi wakinpa Apunku karqa kuntur, puma, machaqway, huk kawsaq urukunapas.

Runa kawsaykunas Apunkutapas iñiqku samin-chaspa, manchakuywan yupaychaspa, paykunapas aylluhina allinpi kawsanankupaq yuyaymanarqaku, mañakusqanmanhina qupurqaku. Huk niraq ruraykunatapas qispichirqaku. Chaynapis, chay ñawpa runakunapa kurkunkupas, sunqunkupas, yuyaymanayninkupas qalilla, hawkallapi, allinllapi kawsakurqaku; mana chayna ruraspankuqa supayhinas kawsarqaku.

Anti suyupipas, ñawpa pachakumantaraq runa kawsaykuna paqarirqaku, ichaqa sapakama huk niraq yuyaymanakunata, yachaykunata, ruraykunata ima allin kawsanankupaq qispichirqaku. Una unay watakunapi chaninchasqa uywanakuyta, yachaykunata, ruraykunata ima qispichirqaku. Chaykunawan sumaq awasqahinapi kawsakurqaku, ichaqa tukuy rikchaq qayllanpi kaqkunawan kuska kuskalla rimaykanakuspa, kamaykachinakuspa llakikuna kaptinpas, kusikuykuna kaptinpas kawsakurqaku. Chayna kawsakusqankupi wakin yachaykunaqa pakashinalla (secretos) ayllu ukullapi puririrqa, wakinñataq harkasqahina (prohibiciones), yachaykuna mana ruranapaq, ichaqa kay yachaykuna ayllukuna allin kawsanankupaq kallpachaq.

**Anti suyupipas,
ñawpa
pachakumantaraq
runa kawsaykuna
paqarirqaku, ichaqa
sapakama huk niraq
yuyaymanakunata,
yachaykunata,
ruraykunata ima
allin kawsanankupaq
qispichirqaku.**

Anti suyuhina pacha qawariy

Antisuyuhina, qichwarunahina, pacha qawariyqa huk niraq umanchaymi, yuyaymanaymi, nanachikuymi, chiqan rikuymi, kawsayta, kay pachatapas, kawsay pachatapas, ñawpa ayllunchikkuna una unay watakunapi paqarichisqankuta. Chaynapi, ñawpa yachaykunata chaninchaspa tupachispa kawsakusqankuta riqsikuymi pacha qawariyqa. Pacha qawariypiqa yachaykunatapas, ruraykunatapas, allin kawsayman apaqkunatapas chaninchaspa, ayllukunapaq yupaychaymi.

Ñawpa willakuykunapi yuyaymanasqaqa, qawarisqaqa sumaq awasqahinatam yachachikun, chiqaqchanmi. Chaymantapas, uywanakusqankumanta nanachikun, chuya qali kasqankumanta, chakranku uywanku uywasqankumanta, mikusqankumanta, pachakusqankumanta, llamkasqankumantapas, kusi kawsaykunamantapas, huchakunamantapas maqachikuykunamantapas ima. Kawsay, muchuy, wañuy, chaykunamantapas runakuna pachapi tukuy kaqkunawan kуска kuskalla kawsasqankumantapas.

Huk niraq yuyaymanaywanmi pacha chiqan kasqanta qawarinchik. Chaynallataq, tukuy yachachikuna imayna apakusqantapas hamutanchik, lliwllatam huñuhinallata qawarinchik, uyarinchik, yuyaymananchik ima. Chaynallataq, pachapi huk niraq kawsakusqanchikmantapas yachanchik. Chayna yuyaymanayqa una unaypi lliw ñawpa runakunapa paqarichisqanmi, maypiña imaynaña pachapi kasqanchikta yachaymi.

Pachapi, sapa kawsay hatalliq runakunam huk niraqta yachanku, sunquchakunku, kawsayta, kawsay pachata, pachata ima qawarinku. Ñawpa wiñaqkunam qipa wiñaqkunaman ima yachasqankutapas,

**Chaynapi, ñawpa
yachaykunata
chaninchaspa
tupachispa
kawsakusqankuta
riqsikuymi pacha
qawariyqa.**

---

rurasqankutapas yachachinmanku karqa. Chayna-pichá, anti suyu runa kawsay yaqa hinakaqla kunankamapas kawsakuchkanku. Chayna pacha puririsqanpim achka yachaykunapas, ruraykunapas machunchikmantapacha kunankamapas kachkanraq, wakinqa chinkarqunña, huk musuq yachaykunatapas paqarichinkunña, hukunañataq hawa suyumanta runa kawsay apamusqankuwan huk musuq yachaykunapas, ruraykunapas kunankunapas puririchkan.

Anti suyu yachaykuna ruraykunapas

Anti suyuhina kawsaypiqa, ayllukunaqa kay pachata, Pacha Mamatapas, pachapi lliw kaqkunatapas hukhinallatam qawarinchik, muyuqlla kasqanta, muyuqlla ichaqa puristinhina kasqanta. Kuska kuskalla yanapanakustin, hawkallapi kawsasqankuta, chaynapi llapallanchikpaq, lliwllapaq kawsay kasqanta, mana rakispalla qawarinchik. Chaynapi, qayllanchikkunapi pipas qaliraq, llakiwanraq, unquqraq kaptinkupas nanachikunchik, chaymantapas imapas kutimuqlla kasqanmanta yuyaymananchik, chaynapim sinchi yupaychaywan imatapas ruranchik; imakunamantapas lliwllam harkakunchik.

Anti suyupi yachaykunaqa manam pisi huk yachayllachu aswanqa llapallan kawsakuqkuna-paqmi. Ichaqa llapallanku rimanakuspa, ruraspanku yachaykuna qispichisqankum: uywakunamanta, yurakunamanta, hanaq pachapi tiqsimuyukunamanta, puyukunamanta, runakumanta, kusi kusimanta, sisikunamantapas ima. Anti suyupi yachaqqas, yachayninmanhinaqa kikinmantaqa manam imatapas tikrarqunmanchu, payqa lliwllapa yachayninkumanhinam sumaqta imatapas allinta tupachispa ruran. Yachaqqa pachamamapa, hanaq pachapi tukuy kaqkunapa musyachimusqantam ñawinchan, chaymi yachan

**Anti suyuhina
kawsaypiqa,
ayllukunaqa kay
pachata, Pacha
Mamatapas, pachapi
lliw kaqkunatapas
hukhinallatam
qawarinchik,
muyuqlla kasqanta,
muyuqlla ichaqa
puristinhina
kasqanta.**

---

imakuna hamunantapas, chaymanhina llaqtanpa yachasqanwan tupachispa ruran.

Anti suyu kawsaypiqa, lliwllas yachayniyuq kanku. Chaynapis kusi kusipas warkukamun nisyuta urayman paramunanta yachaspan, chaynallataq sisikunapapas rapran wiñarquptin, pawan usyamunanta yachaspan; tunaspas achkallataña waytamuspansi yachan papa mana allin qispinanta. Kayna yachaykunam chakra uywayta, uywakuna uywayta, Pacha Mama uywayta, runakuna uywaytapas yachachikun. Chaymantapas, kawsakuyninchikpiqa maypipas, imapipas, imawanpas, haykaqpas yachayqa kachkanpunim, mana tukuqmi yachaykunaqa.

Anti suyu runakunapa yachayninkuqa sapa-kama suyuchakunapim achkallaña; paykuna rimanakuspanku, yachasqankuta Pacha Mawan, pachapi kaqkunawan tupachispanku qispichisqankum. Chay yachaykunam, ruraykunam qipa watakunaman *normas consuetudinarias* sutiwan riqsisqa. Ichaqa una unay watakunapi paqarichisqa, chay yachaykunam ayllukunapa sasachakuyninkuta, ima mañakusqankunatapaspaskan, aypan ima.

Ñawpa ayllunchikkunaqa achka yachaykunatam qispichirqaku, chaykunam tiqsimuyuman wakichisqa tarikun: kiwichamanta, makamanta, saramanta, awaykunamanta, yaku mama uywaykunamanta ima, ancha chaninchasqa tarikun. Anti suyupi yachaykunaqa, ruraykunapas sinrichasqañam, ichaqa kallpachan chakra uywayta, uywa uywayta, qali chuya kayta, mikuna ruraykunatam kallpachan.

**Kayna yachaykunam
chakra uywayta,
uywakuna uywayta,
Pacha Mama
uywayta, runakuna
uywaytapas
yachachikun.**

Anti suyu runa kawsaypi chaninkuna

Chaninkunaqa sumaq munasqa kawsanapaq kamachikuykunam, ñawpa ayllunchikkunapa una

---

unay watakunapi qispichisqanku; chaykunam yuyaymanayninchikta, llakikuyninchikta, nanachikuyninchikta, imapas rurananchikta qawarin. Harkakun allin kasqanta mana allin kasqanta nin, chayna kaptinmi manchakuywan yupaychasqa. Anti suyu qichwa runakunaqa kawsayninkupim kay yachaykunata hatallinku.

Ñawpa ayllunchikkunapa qispichisqanku chaninkuna:

Kawsayta takyachin. Anti suyu ayllukunapa rurayninkuta, yuyaymanayninkuta, nanachikuyninkuta, llakikuyninkuta, yarqachikuyninkuta, pisipayninkuta ima chiqanchan.

Kawsayta sayapakun. Huklaw suyu runa kawsaykuna yaykumuspa sarunchamuptinqa, wakin yachaykunamantaqa chaninkunaqa allintam sayapakun.

Anti suyupi qichwa runakuna sumaq chaninkunawan kawsanankupaq hatun tawa chanin qallariyta qispichirqaku: allin yachay (buen aprender), allin ruray (buen trabajar), allin uyway (buena crianza), sumaq kawsay (buen vivir). Chaynallataqmi, wakin qallariykunapas allin yupaychasqa kan: yanapanakuy (solidaridad), ayninakuy (reciprocidad), yanantin (complementariedad), imapas allinpaqmi (relacionalidad), imapas ayllupipuni (comunitariedad). Chayllachu manam huk kama-chikuykunapas kantaqmi: ama qilla, ama llulla, ama suwa, ama sipiq, ama llunku. Ñawpa ayllukunaqa chay kamachikuykunata qawarispankum manchakuywan sunquchakuspanku, yupaycharqaku sumaq kawsakunankurayku.

Anti suyupi pakasqa harkasqa yachaykuna

Pakasqa yachaykuna. Anti suyu runakunapa huk niraq yachayninkum, rurayninkum ñawpa

Ñawpa
ayllukunaqa chay
kamachikuykunata
qawarispankum
manchakuywan
sunquchakuspanku,
yupaycharqaku
sumaq
kawsakunankurayku.

**Pakasqa
yachaykunaqa
runakunapa
kawsayninwan
Pacha Mamawan,
Apukunawan
tupachisqam,
chaymi runakunata
harkakun
waqllikunanmanta.**

ayllukunapa una unay pachapi paqarichisqanku. Chay yachaykunam ayllukunapi pakasqhahina tari-kun ichaqa machu, paya, qari, warmi, warmakunapa sunquchallankupi, yuyaymanayninkullapi musyaspa, nanachikuspa, yarqachikuspa, pisipaspa, qawaspa ima. Chaykunawanmi allin kawsayman churapakunku, rurasqankupas allin qispin, mayman purisqankupas allin maypipas pacha puririsqanmanhina. Chay pakasqa yachaykunam runakunatapas kawsayninkuta kallpanchan, allin ñanman churan.

Pakasqa yachaykunaqa runakunapa kawsayninwan Pacha Mamawan, Apukunawan tupachisqam, chaymi runakunata harkakun waqllikunanmanta. Chaymantapas sumaq kawsaypi kawsanankupaq apaykun. Chaynapi, runa kawsayqa aswan maymanta paqarimusqanchiktapas mayman purinanchiktapas qawarichiwanchik; chaynallataq kay pachapi lliw kawsaqqunamantapas. Pacha Mamaqa manam runakunapachu, aswanmi runakunaqa Pacha Mamapa wawan, churin, puriq masin, uywaqnin kanchik.

Pakasqa yachaykunaqa, aswan yachaykuna waqaychaymi manchakuywan yupaychaspas, kaqmanta chikllimuspa astawan allinta mastarikunanpaq. Tiqsi muyu pacha qawariypiqa pachapi lliw kaqqunam runahina kawsakunku. Ichaqa sapakama huk niraq munayniyuqkuna, paykunam runakunataqa mañakunku riqsikuywan yupaychaywan manchakuywan ima sapakama kawsaqqunatahina kawsayninkupi kanankupaq.

Pakasqa yachaykunata wakillantapas ñawinchasun:

- 1) Wiksayuq warmita maypipas illapa tunruruntin hapirquptinqa, wixsanpi wawansi kallpi simi paqarimunman; mana chayna kananpaq wasi ukuman yaykunan.

-
- 2) Luwichupa atakanwansi laqa wawapa chakichantaqa uriwana kaynata nispa ¡uriwa!, ¡uriwa! Chaysi wiñaspa luwichuhina utqayllamanña mayman rispapas kallpan.
  - 3) Wawa hatun simiyuq paqarirqamuptinqa, tayta mamanpa ayllunsi siranapa rinrinwan siraqhina sapa kuti uriwanan. Chaysi mana musyayllata wiñasqanmanhina warmapa siminqa taksayan, manaña wiñanñachu.
  - 4) Sinchi sinchita paraykamuptinqa, usyaykamunanpaqqa warmapas, hatun runapas usyay killapi paqarimuqkunas, puyuta pukunan chaysi paramuchkaspapas usyarqamun.

Harkasqa yachaykuna. Huk niraq yachaykunam ruraykunapas ichaqa anti suyu runakunapa mana rurananku, ayllukunawan Pacha Mamawan, Apukunawan tupachispa sumaq kawsayta hata-llinankupaq. Chaymantapas, tiqsi muyu pachapi lliw kaqkunawan kuskalla runa kawsaypi kawsanankupaq. Harkasqa yachaykunaqa, pakasqa yachaykunahinam, sunqullapi yuyaymanaspa imakunatapas qawachiwanchik allin mana allin kasqanta, ayllukuna, runakuna chaynakunapi ñiqmi tupachin, chiqapchan.

Lliwllasrunakawsaykunaqa una unay pachamantaraq harkasqa yachaykunataqa qispichinmankukarqa, anti suyu runakuna ima munasqankutapas ama ruranankupaq. Chaymanta, yacharqaku wakin yachaykuna chaninniyuq kasqanta wakintaq harkasqa yachaykuna kasqanta, sapa qaripaq warmipapas, hayka watayuq kasqanmanhina, chaymantapas sapakamapaq ima yachaypas akllasqhina kasqanta.

Pakasqa yachaykunata wakillantapas ñawinchasun:

**Lliwllas runa
kawsaykunaqa una
unay pachamantaraq
harkasqa
yachaykunataqa
qispichinmankukarqa,
anti suyu runakuna
ima munasqankutapas
ama ruranankupaq.**

**Sara mama sara
tarpuy pachapiqa,
warmillas muhunan,
qari muhuptinqa
qala qalallas sara
wiñamunman.**

- 1) Allwiypiqa manas runakunapas, uywakunapas ichinankuchu, chaykunaqa chikis, chaynakunamanta mana sasikusqaqa, qiqarqunmanpas, wayurqkunmanpas, sasata qispinman.
- 2) Sara mama sara tarpuy pachapiqa, warmillas muhunan, qari muhuptinqa qala qalallas sara wiñamunman.
- 3) Pata intitaqa manas wiruta suqunachu, suquspaqa mamanchikpa, taytanchikpa tullunkunatas suquchkanchik, aswanqa wañunankutañas munachkachwan.
- 4) Musuq wasi ruraypiqa manas wasiyuqkunaqa waqanankuchu, llakisqapas kanankuchu, sasachakuykunallapis kawsakunmanku.

Tukunapaq, anti suyu llaqtayuq ayllukunapaqa pakasqa yachaykunaqa, sunqun ukullapi, yuyaymanayllanpi puriq yachaykuna. Pakasqa yachaykunaqa sunquchakusqamanhina, yuyaymanasqamanhina chiqapchasqa apakun. Pakasqa, harkasqa yachaykunaqa ayllukunapa ancha riqsisqam, ichaqa llaqta ukupi runakunapa mana musyasqa, riqsinkupaschu.

Llaqtanchikpa unquyninkunamanta

José Pardo Gómez
Universidad Nacional José María Arguedas
jpardo@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay yachay qillqasqaqa ayllu unquykunamantam riqsichin, tiqsimuyupi llapa unquykuna pachamanta waspiyninwan imayna llusqimusqanmanta; chay pukyumanta, sallqakunamanta, mayumanta, apukunamanta, aya pampasqakunamanta ima. Paykunam kamachikamun tukuy unquykunata runapa uywapa unqunanpaq. Chaynallataqmi yachaqkunapa yachayninwan hampiqurakunamanta uywakunamanta paykunapa hampi rurasqankunawan hampinakuqankumanta.

Sumilla: El presente artículo, describe sobre las enfermedades de la cultura local, donde explica los tipos de enfermedades producidos por la evaporación de diferentes elementos de la tierra como del manantial, lugares sagrados, ríos, cerros, lugares donde enterraron a los difuntos; los cuales producen diferentes enfermedades entre los humanos y animales. Se cura basándose en las sabidurías de los sabios con medicamentos de plantas y animales, preparados por ellos.

Chaskisqa: 1 nov 2023 / Ari nisqa: 6 nov 2023

Yaykuynin

**Kunan ayllukuna
yaqa lliwña
qunqarqunchik
pachamamawan,
apukunawanpas
uywanakuyta,
manañam
musyanchikñachu.**

Kay ayllu unquykunamanta qillqasqa, ancha chiqaptapunim tukuy unquykunamanta musyarichikun. Kunan ayllukuna yaqa lliwña qunqarqunchik pachamamawan, apukunawanpas uywanakuyta, manañam musyanchikñachu. Hinallataqmi uyllu unquykunatapas qunqarqunchikña; chayraykum kay chiqap qillqasqa rikcharichin tukuy ayllu unquykuna imayna hampikuyninkunata, mayna riqsikuyninkunata, maypi chay unquykuna tarikusqankunatapas, kaqmanta yuyarinanchikpaq. Chaynallataq, pikunach allin chanin yachayninta

---

willariwachwan; chaypaq ayllukunapi yuyaq yachačkuna kawsakunraq, paykunata minkakunanchikpaq, manayá paykunaqa maypipas yachapanchu aswan ayllupi yachasqallankuwan yachachinakunku.

Chayraykum kay qillqasqaqa sunqunchikta yuyayninchiktapas kicharin, kaqmanta chay ayllu unquykunata yuyarinanchikpaq, hinallataq imayna, pikunawan hampichikunapaqpas, chay waqaychasqa pakasqa yachaykunam taripaspa kay maytupi mastarikamuchkan.

Chaynallataqmi willariykichik, kay ayllu unquykunamantaqa mama Victoria Ccoycca Navarro, Pacucha ayllumanta yachayninkunawan yanapaykuwarqa. Ñawpa mamataytanpa ruwasqankunata, yachachisqankunata yuyariykuspan matipaysiwarqa. Hinallataq aylluypi uchuychaymantapacha qawasqayta, yachasqayta, ruwasqayta ima kunan qillqayman qispichimuni, llapa ayllukunapa yanapakuyninwan ima. Chaytam qatiqninman yacharisun:

¿Imataq ayllu unquyri?

Pachamama apukuna, paqarisqanmantapachan ayllu unquykunaqa rikurirqa, paykunapa manchachikuynin, ayllukuna mana sallqahina kawsanankupaq. Chaykunam allin riqsinapaqqa ayllunchikpi hawka kawsakuy aypanapaq tarikun.

Lliw tiqsimuyupi tarikuqkunam ayllu unquykunataqa kamachikun mamapacha, yakumama, apukuna, taytawayra ima. Paykunam waspiyninpi samayninpi paqarichin. Runa masinchikkuna manchakuywan purinapaq, allin kawsakuypi tarikunankupaq. Chaymi, sapakamapa tarikuyninpi, huk hawaqpi chay mana allinqa tiyachkan.

**Hinallataq aylluypi
uchuychaymantapacha
qawasqayta,
yachasqayta,
ruwasqayta ima
kunan qillqayman
qispichimuni,
llapa ayllukunapa
yanapakuyninwan
ima.**

Ayllu unquyqa pachamamapa kamachikuynin, chaykunaqa pachamamapa siminpi, sallqa kaqninpi tiyan. Chaynalltaq yaku mamapi, pukyupi, paqchipi, quchapa sallqanpi, uqupi ima unquyqa tiyan. Tayta wayrañataq chay unquypa waspiyninta samayninta runaman unqunanpaq chayachin.

Chay mana allin unquykuna chayasunaykipaqqa kanmi pachamuyu, chaymanhinallam unquykunaqa llusqsimun, chaytam yachana maypi purispapas. Mana chayqa hukninwan hukninwanchá unquwaq.

¿Maykunapitaq chay unquykunari tarikun?

Arí, machukunapa, awkikunapa, yachaqkunapa willakusqanmanhinam ayllu uquykunaqa tukuy lawpi tarikun, paykunam ninku maypipas kanpunin mana allinkunaqa nispanku, chaymi pachamamata, apukunata, sallqakunata allintapuni riqsina, chaynallataq paykunawan rimayta, puriyta, kawsayta yachana, chayna kaptinqa aswanmi paykunaqa uywasunki, qawasunki ima. Chaymi chay unquykunaqa pukyupa ñawinpi, sallqa wayqukunapi, aya pampasqakunapi, waqqa qaqakunapi, mayu patakunapi, chunniq ñankunapi, wasipi, chakrapi, quchapi, ima tiyanku. Paykunaqa wayrawanmi llusqsimun, hinallataq waspiyninwan.

¿Ima unquykunatatataq riqsinchik?

Kay tiqsimuyupiqqa, pachamamapa, aputaytakunapa munayninpi qispiq rikuriq achka chaninmi ayllu unquykunaqa tarikun, lliw ayllukunapa riqsisqan. Chaykunata riqsispaqa anchatapunim harkakunanchik, mana chayqa anchatam runamasinchikkuna chay unquykunawan ñakarinku. Kay unquykunaqa:

**Tayta wayrañataq
chay unquypa
waspiyninta
samayninta
runaman
unqunanpaq
chayachin.**

Aya unquy. Chay unquyqa allpapim tarikun, ñawpa-ñawpa pampasqa runamasinchikpa waspiyinmi, maypipas pampakusqanpi, tullunkuna manapuni utqaychu ismun chaykunam waspikun. Ñawpa runamasinchikqa machaykunapi, qaqa sikichakunapi imam tiyakurqaku; chayraykum chayllapi wañuy hapirqa. Chaymi aya wayraqa chaykunapi tarikun; machaypi, qaqa sikipi, waykukunapi, hatun ñankunapi, pukyu patakunapi ima. Aya wayrapa waspiyinqa manam sapa punchawchu llusqsimun aswanqa sapa wañu qilla tukuyllapim, inti waqtay pachamanta chawpi tuta pachakama. Chayraykum ayllukunaqa riqsinku, mana chay pachakuna sapallanku chay ayakunapa kasqanpi purinankupaq.

Chay aya unquyqa chayakun, tukuy ima kurkunchikmanmi, chayasqanmanhinaqa mana musyayllamantam imanchikpipas manay rikurimun, mana samay atiq. Chakipi, uyapi, wasapi, rikrapi, maynikipipas yaykusunkimanmi. Wakinmi kiriyan, wakintaq punkin, wakinqa nanayllam nanan. Chay unquytaqa manam llaqta hampiwanaqa hampinmanchu. Aswanmi ayllupi yachaqkuna tukuy ima hampikunawan hampinku. Wakinmi hampin qurakunawan, sallqa uywapa wirankunawan. Wakintaq, chay ayapa kasqanta rispanku maskamunku tullunkunata, hinaspa yachaqa yuyayninmanhina tupachispa gasolinawan kañanku, chay aya chinkananpaq. Kay unquytaqa sapa llaqtapim ayllukuna yachayninmanhina hampikuyta yachanku.

Wayra unquy. Riqsisqanchikman hinamá wayra unquyqa, sapa ayllupi llumpayta unquchikun; aswanpas chay unquywanqa wañukunankama qipanku, chayraykum tukuy ima yachayninta allinta riqsina. Kay wayra unquyqa maypipas chaypipas hapirquillasunkim, imaynanpiqa manam nisyutachu unquchisunki, chaymi mana musyakunkichu,

**Chakipi, uyapi,
wasapi, rikrapi,
maynikipipas
yaykusunkimanmi.
Wakinmi kiriyan,
wakintaq punkin,
wakinqa nanayllam
nanan.**

---

hawka ukuykipi takyan yanqa-yanqallata uqarisunki. Wakinñataqmi nisyuta unquchisunki, musyakuspaykiqa hampikunkipacha; mayninpiqa manayá allintachu hampi urqun, unqulilla watan-watan tarikunki wañukunaykikama; allin yachaqqa samachinpacham, chayriki sapa ayllupi allin yachaqkuna qispin, paykunawanmi hampichikunaqa.

Wayra unquyqa, kurkunchiktam (umata, uyata, kunkata, wiksata, makita, qarikayta, warmikayta, makita, chakita, tukuyninchikta) chayan. Hinatinga, millay nanaymi chay chayamusqanpi qallaykamun nanayta, manam imapas samachinchu. Pakihina, kirihina, muqasqahina, punkihina millaytapunim nanakun; chaymi pantachisunki hampiyinpipas. Llaqta hampiwán hampinki aswan tukuyman tikraspa nanaykunqa.

Chaymi wayra unquytaqa ayllupi yachaqkunalla hampinku. Paykunam tukuy ima hampiqurakunata risqisqankumanhina huñuspanku; hinallataq uywakunapa wiranta, yawarninta, purunta ima maskanku; chaykunawan tupachinankupaq, chaynallataq kukawan qatiqatipaykuspa, ima tupasqantapas churananku, hampiy atiq hampiyachinankukama. Sapa ayllupim hampiyqa mana chaynallachu, aswan huk imakunapas tupasqanmanhina yaykun. Chaynallataqmi, wayraqa tukuy unquyta kurkunchikman apaykun, chay tukuy mana allinkuna pachamamapa ukumanta.

Pukyu unquy. Kay unquypas ancha munayniyuqmi. Manapunim pukyupiqqa pipas pukllanmanchu, ispanmanchu, yakutapas upyanmanchu, imatapas ruranmanchu, mana haywakuyninta qupuspaqa. Chaypim mana allinkuna, chay pukyu harkaqkuna tiyan. Chaymi, maynikimanpas waspirqamusunkiman, chayllamanta nanayta, punkiyta, kiriyayta ima qallaykun. Chay unquywanqa anchatam ñakarinku. Mana hampichikuspaqa wañukunki ima.

Sapa ayllupim hampiyqa mana chaynallachu, aswan huk imakunapas tupasqanmanhina yaykun.

Kay unquytapas yachaqlam hampin, paykunam yachayninwan qatipanku, imawansi hampinmanku chaykunata. Chay unquyqa ancha manchakuymi, chaymi ayllukunaqa llumpayta harkakunku pukyunaman pipas asuykunanta, pukllanankutapas.

Mancharikuy. Kay unquyqa, wawata, warmata, yuyayniyuqtapas unquchinmi; imaynatataqhapisunkiman Pukllaspa, qunqaymanta imawanpas tupaspa, urmaspa imam mancharikuwaqqa. Chay unquywanqa manam puñuwaqchu, ñawikim tuqurayan, ñawi sapra sayarin, irqillañam, puñuspa ñawinta mana wichqanchu. Yuyayniyuqtaqmi, llakillawan, pisipasqalla, puñuyllawan, mana yarqachikunchu, witayan, piñapakusqallanpi ima. Chaykunawanmi mancharikuspaqa unqunki.

Hampikuyninqata, sapa ayllupim yachaqkuna hampiyta yachanku. Mama Andrea Pacucha ayllumanta kaynata hampirqa: Tintin waytawan, llampuwan, pitanawan, rosas waytawan, chuya yakuwan, miskikunawan ima. Kaynata rimaspa «Kutimuy kutimuy kaypi kachkani, ama waqaychu yaykukamuy. Ama llakichiwaychu, ama waqachiwaychu», nispa qayaykun; chaymanta, pitanata kimsa kutikama pitaspa umanpi makinpi chakinpi, simillanpi mana uyariyllata rimaspan mañakun, tukunanpaqtaq chay waytakunawan, llampuwan llampuspa, kintuntinta yuraq latapapi churaspa umanta watan. Chaypi unquqqa iskay punchawhina ayllunwan kуска qipanan.

Kay unquyta mana utqayman hampichikuspaqa, manam allinchi qipawaq; sunqu nanaq, piñapakuq, mana imapas rurakuy atiq utaq wañukuwaq ima.

Sunqu rakiy. Kaypas huk manchakuy unquymi, pachamama ukupim tarikun; chaymi yachana, maypi samayta, maypi puñuyta, maypi pukllayta ima. Imaynatam hapikun? Puñurquwaq mana puñunapi,

**Mama Andrea
Pacucha ayllumanta
kaynata hampirqa:
Tintin waytawan,
llampuwan,
pitanawan,
rosas waytawan,
chuya yakuwan,
miskikunawan ima.**

---

samarquwaq mana samanapi, pukllawaq mana pukllanapi, chaypim pacha sunquykita rakin. Chay unquytaqa yachaqlam hampin paykunam sapa ayllu yachayninwan tupachin.

Chay unquyta mana hampikuptyikiqa, unquspam tulluyaspa, yanayaspa ima wañukuwaq.

Alkansu. Kay rimayqa «alcanso» rimaymantam hampukun. Kay unquypas hapillasunkim, llumpayta chakra llamkaypi utaq ima ruraypipas mana atiyta kallpaykita churanki, chaymanhina umayki muyuspa nanayta qallaykamun, kutichiyta munanki, Yawar sinqaykimanta llusqsimun, illaqyarpan sunquyki. Chaynatam chay uyquyqa hapikun.

Alkansu hampinapaqqa, rumi purata qaturquspa muskichina, usutanpi yakuta upyachina, wallwakuta muskichina; chaykunawanmi unquqqa allinyamun. Nisyuyarquptinqa yachaqtam minkakuna hampinapaq, paykunam imawan hampinatapas yachanku.

Qawariy. Kay unquypas ayllu unquymi. Kanmi apukuna mana chaypi puriq warmakunata, wawakunata qawariykuq, pachamamapas kallantaqmi. Kay unquywanqa uman, wiksam nanan, sunqu muyun, rupapakuy, qichan ima; llumpaytam waqan, manam puñunchu, chaykunawanmi kay unquywanqa ñakarinku.

Qawariy unquyapaqqa pakaypi yachaykunatam riqsina, chaymi kaykuna: piqantam kimsa kutikama llaqwarquna, wallwachkuykita llinwaspa muskichina, waytawan llampuwan qayapana. Nisyucharquptinqa yachaqtam minkakuna, paykuna yachayninkuwan hampinankupaq.

Pacha hapiy. Pachamamaqa llumpay munayniyuqmi, paykunapas riqsichikun hinaspa tupachin maypis kawsaykuna tarpunapaq, maypis wasiykita

**Kanmi apukuna
mana chaypi puriq
warmakunata,
wawakunata
qawariykuq,
pachamamapas
kallantaqmi.**

---

zurakuwaq, maykunapis uywaykikunata michiwaq chaynallataq maykunas mana runapa yaykunan utaq waqka (mana puñuna, mana purina, mana sapayki purinayki); chay yachaykunata qunqaspa kay pacha hapiy unquyta tarikuwaq. Chaynaqa maypitaq hapin? chay saqla runapa mana yaykunan pachakunapi tiyanki, puñuwaqpas, pukllawaqpas, an chaypim pachaqa hapisunki. Pacha hapisuptiykiqa sunquykim illaqlla, puñuylla hapisunki, uma nanay, kutichiy ima, musquyniykipi chay pacha hapisusqaykipi purichkanki.

Pacha hapisuptiykiqa sunquykim illaqlla, puñuylla hapisunki, uma nanay, kutichiy ima, musquyniykipi chay pacha hapisusqaykipi purichkanki.

Allinyanaykipaqqa, ayllupi yachaqkunam hampisunayki, paykunam pachamamawan rimanku, imaynanpis unqurqachisunki, chayta kukapipas utaq qayasapas willachikunku; chaymanhina hampikuna tupachinankupaq. Kay unquytapas sapa ayllupim huk niraqtakama hampinku. Aswanqa nichwanmi, kay unquywan ñakarispaga utqaytam hampichikuna, mana chayqa sipirqusunkimanmi hinaspa espirituykita chay pacha wiñaypaq qipachinman.

Chaypaqmi, yachaq kaynakunata hampin: Allin chanin qupuyunta apanku, chaymanta kuyay uywanta apaspa pampanku, metalkunatapas apallankutaq. Chayraqmi kacharimun. Chay hampisqa runaga achka punchawmi wasillapi qipanam, ayllunwan kuska, manam sapallantaqa saqinachu, kaqllan kutirqamunman. Wawakunam kay unquywanqa aswan ripunpuni, ancha qispinkuchu.

Imaynatataq kay uquykunataqa harkana?

Kay ayllu unquykunaqa chiqap piñakunam, anchatam unquchisunki. Mana utqayman hampikuptykiqa wañunaykikamam siqusunki. Chaymi harkakuyninta sapakamapata yachana. Taytakukunam yachaqkuna, sapa ayllupi willakunku. Kunan pachakunaqa pipas

---

machukunataqa payakunataqa yuyankuñachu. Chaynallataq, kunan pacha pasñakuna, maqtakuna, warmakuna, wawakunaqa ancha irqillaña, unqulillaña kawsankunku. Chaynallataqmi, kay unquykunata kunan pachakunaqa manaña yacha-kunañachu hampinku, aswan qawachinku llaqta hampiqkunallawanña, chayraykum unquqpa ukunpi wiñaypaq qipan, mana allin kawsakuyninpi tukuy unay wañukunankama. Utaq puchukanankama unquqla kawsanku.

Tukupaynin

Sapa ayllupa unquyninkunaqa allin riqsisqam kanan: Kunan pacha runamasinchikkunaqa yachayninta qipancharqukunku; chayraykum qunqasqaña qipachkan. Chay matinapaqqa yacha-kunapa sunqunpi kaq yachayninta huñuspa yachachiykunapi puririchinanchik.

Ayllu unquykunaqa yacha-kunapa hampiyninwanmi hampichikun, paykunam allinta qatipaspa chayaq hampinkunata tupachinku; chaynapim unquqkunaqa allinyanku. Chaykunatam kunan pacha ayllukuna allinta qatiparispa sumaqta riqsi-paykunanku, chayqa ichapas pachamamawan hawkayaypiraq kawsakuchwan.

Kay yachaykuna llaqta hampichikman misminanpaqqa, lliw ayllukunam, llaqta runakuna, yachaywasikunapi chay yachaykunata allinta musyaspa, kamaqta yachapayta ruraspa, kaqlamanta hampinakunanchik.

**Kunan pacha
runamasinchikkunaqa
yachayninta
qipancharqukunku;
chayraykum
qunqasqaña
qipachkan.**

Willakuyninwan yanapakuqkuna

Enríquez, P. (2005). Cultura andina: Editorial Altiplano E.I.R.tda
Primera edición Puno Perú.

Huarache, H. (1998). Pachamama te habla: Tiki ediciones Av.
Ampatacocha N° 109 Yanahuara – Arequipa Perú.

Pardo, J. (2021). Qichwa yachanapaq 6, Fichas de Trabajo comunicación
lengua originaria L2 quechua Chanka 6: Talleres gráficos de
industria gráfica Cimagraf S.A.C.

Wiqi ñawintin yachaywasipi yacharqanchik

Maritsa Huaraca Cárdenas
Universidad Nacional José María Arguedas
1111420212@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqapiqa yachaywasipi imayna kasqanchikta yuyarinchik; sapakamam ancha sasachakuywan, panachikustin yacharqanchik. Qillqayta, likayta, llimpiyta wiqi ñawintin yacharqanchik. Yachachiqninchikkunaqa manam kuyapayakurqankuchu, aswanqa millay siminkuwanmi kumuykachachikunku.

Sumilla: En este artículo recordamos cómo hemos pasado la etapa de la escuela; cada uno aprendimos con dificultades, maltratos. Hemos aprendido a escribir, leer, dibujar con lágrimas. Los docentes no tenían cariño para enseñar; tenían un tono de voz intensa para humillar.

Chaskisqa: mar 2023 / Arí nisqa: 11 nov 2023.

Kunanmi ñuqata ima pasawasqanta qillqay-kamusaq, imanasqanpi yachaywasiyman mana riyta munarqanichu.

Yachaywasiyqa ña qallarinqaña paqarin punchawmanta, nispaymi, llunpay kusiqa karqani. Yachachiqwan, yachaqmasiykunawan tupaykusaq, nispay nirqani. Chayna kachkaptinmi tutayarqamun. Hinaptinmi ñuqapas mikurquspay puñukuqña rirqani.

Unaycha rikchasqa kachkaptiymi achikyarqamun pichinkukunapas sumaqlataña waqayta qallarimun, tayta intipas qillu qillumanta rikurirqamun. Chaymi chay puñunaymanta hatarispa mamayta yanuypi yanapanaypaq rini. Mikunata qispirqachispayku, ñuqapas mikuniña utqayllamanña, yachaywasiman rinaypaq.

**Chaymi chay
puñunaymanta
hatarispa
mamayta yanuypi
yanapanaypaq rini.**

Uyayta uparqatakampuspay utqayllaña rirqani. Mana llumpay punchawyasqata chayanaypaq, raski-raskillaña rispaymi yachaywasiman chayarquni. Chaypim yachaqmasiykunawan tuparquni. Chayna kachkaptinmi huk yachachiq yaykurqamun.

— Urqumuychik qillqanata —niwanku—. Chaypi kunan kay ejerciciokunata ruwankichik —nispa niwanku—.

Hinaptinmi ñuqa mana yacharqanichu chay ruwayta. Chaymi yachachiqta nirqani:

— Kay ruwayta, manam atinichu.

— Manachu yanapaykuwankiman, manaraqmi kayna kaqkunataqa ruwarqanikuchu, chaymi ñutquypas mana yuyarinchu, nitaq qillqanaykunapipas kanchu,- nispay.

Chayta uyarispanmi yachachiqqa piñallaña niwan:

— ¿Ima? Mana yachankichu chaytari, mana yachaspaykiqa imamanmi hamunki kayman, wasikiipi wakakunata, chitakunata, kuchikunata michimuwaq. Qamqa chayllapaqmi allin kanki, —nispa.

Astawan piña qatichin:

— ¡Wasikiman kutiy! ¡Manachayqa panarparpasqaykim!

Hinaptinmi ñuqa kayna nispay nirqani:

— Yachachiq, ñuqaqa yachaqmi hamuni, ama qarquwaychu.

Chaynata nichkaptiyimi yachachiqqa tiyasqanmanta sayarirpaspan kaspiwan wasaypi panarpawan. Chaypachapuni qaparini ¡anawáy! ¡ananáw!, nispay. Hukllataraqmi manchakuymanta pawarpani. Chay panarquwasqanmantam yachaywasiman

**Mana yachankichu
chaytari, mana
yachaspaykiqa
imamanmi hamunki
kayman, wasikiipi
wakakunata,
chitakunata,
kuchikunata
michimuwaq.**

---

riyta manaña munarqanichu. Manchakurqani yachachiqta, chayna piñallana kaptin.

Chaynam wakin yachachiqkunapas piñallaña karqanku. Ñawpaqtaqa, wakin warmakuna manchakuy-paqta qaparirqanku; chaymi wakin wawakunaqa, chayta manchakuspanku, yachaywasiman riytapas mana munarqankuchu. Wakin warmamasiykunaqa mamanpa wali patanman hapiparqukuspanku mana kacharikuqkuchu.

Huk yachachiqpas qaqchullañam karqa. Sichu mana likayta atinkichu uyaykikunapi misipa sunkankunatahina qillqarpariq. Lenteschakunata ruwarpariq karqa. Mana uyaykipi ruwaspaqa wiksaykipi huk ruyrukunata ukuchapa sunkantahina ruwarpaq. Mana chayta ruwaspaqa, manchakuyllamanta, muyuqninkunapi pawakachaykachisunki.

Likaytapas chuyachata yacharqaniku, mana pantaspa; chaymi wakinniykuqa pinqakurqanikuña chaynakunata ruwawaptinku. Chaymi kikiykumanta kallpata hapispa yacharqaniku. Kunan pachakunaqa chayna yachachiqkuna mana kanñachu, wakin yachaywasichakunapiqa chayna ruwaykuna chinkarqunña.

Wakin warmakuna manchakuypaqta qaparirqanku; chaymi wakin wawakunaqa, chayta manchakuspanku, yachaywasiman riytapas mana munarqankuchu.

Chaymi, warmakunapas kunan pachakunaqa qillallaña, ruwayninkutapas ruwankuñachu; kutipakuqllaña, yachachiqnintapas kasunñachu. Kunan pacha «ley» llusqirqamusqanwanmi warmakunaqa llumpay rikurirqunku, kunanqa manaña panawaqñachu; nitaq maki puntaykipas tupanmanñachu.

Panarquptiykipas nichkasunki: «Policiamanmi rirpasq, quejakamusaq», nispaña. Chaymi yachachiqkunapas manaña atinkuñachu panaytapas, ima niytapas. Chaymi kunan pacha «educación»

---

nisqanchikqa sasachakuykunaman chayachkan. Kunan warmakunam mana yachankuñaachu mamataytankuna nitaq payamachukuna rimaykukuyta, ayahina upallallaña pasarparinku; ñawpaqtaqa mana rimaykukuptiykiqa rinrikimanta chutarpasunki rimaykukunaykikama.

Chaymi nichwan kay «tecnologíaawanmi» huk mita pachakunaman yaykuchkanchik, manañam ñawpaqhinañachu. Imakunapas aswanqa huk niraqkunañam rikurirqun. Tukuy niraqkunataña qawanchik. Arí, chaynamá kachkanchik, kay puririyninchikpi yachachkanchik musuq ruwaykunata musuq qispichiykunataña.

Chaymi ñuqanchik runahina allin kaqkunata qawananchik, mana allin kaqkunatqaa saqirina, ñawinchikpa qawasqanmanhinaqa imapas allinyá, manayá yachanchikchupantaymanapawasqanchikta. Ichaqa sunquwan yuyariptinchikqa ancha sasachakuymanmi yaykuchkanchik. 🦋

**Arí, chaynamá
kachkanchik, kay
puririyninchikpi
yachachkanchik
musuq ruwaykunata
musuq
qispichiykunataña.**

MUSYAYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Mama patronamanta

Elvia Andía Grageda
The Ohio State University
elviaag86@gmail.com

Chumasqa: Kay jawariyqa jaqay ñawpaq kawsaymanta t'ukurichiwanchik, imaynataq kawsayninchikpi runakunawan tinkunchik.

Sumilla: Este es un cuento costumbrista del pueblo, se hace conocer aquellos personajes que la historia no puede olvidar.

Chaskisqa: 29 oct 2023 / Arí nisqa: 6 nov 2023.

Unaymantapacha sumaqtapuni patronesmanta parlarikurqa. Patronesqa jatuchi q wasiyuqpis jall'ayuqpis karqanku. Ichaqa pisillata parlarikurqa warmi patronamanta. Paykunapis qullqirara runallataq karqanku.

Yachasqaykichikmanjina quechua runaqa, jallp'allamanta kawsarikun; papata, sarata, kinuwata ima tarpurikuspa kawsarikun. Mana llamk'ay kaptin, ch'aki wata kaptinpi, wawakuna llamk'ayman churakullarqankutaq. Ñuqaqa jatun tatamamallaywan tiyakurqani; paykunaqa warmi wawanwan ima tiyakurqanku, chay tiyayqa mana munakuwaqchu, qhasillamanta maqawaq.

Mana llamk'ay
kaptin, ch'aki wata
kaptinpi, wawakuna
llamk'ayman
churakullarqankutaq.

Ñuqatata mamaypis tataypis saqipuwarqanku, waqcha wawalla tarikurqani. P'unchawmanta p'unchaw tiyay maqawasqanta muchakullarqani. Juk ch'isitaqri, chhapu chhapulla kachkaptin, jatun tatomamayqa rikch'arichiwarqanku.

-
- Rikch'arikuy waway, jaku, jaqay urquta purimusunchik.
  - ¿Llant'amanchu richkanchik?
  - Mana waway, llamk'ayta mask'arikamusunchik.

P'uñunaymanta uraykuytawan, juk'utayta churakurqani, mantaywan mayt'ukurqani, kimsaytiyku kachakurqaykupacha. Tutalla kachkarqa, ñanta, mayunta, urqunta purikurqayku, juk p'unchawtaña purikurqayku. Jatun mamayqa mut'ita, papata, kachita q'ipirikusqanta mikhurikurqayku. Sapa ch'akiwaptiykupis, urqupi yaku suruykunamanta wisikuspa upyarirqayku. Ch'isipitaqri sumaqta llikllatawan uwija qaratawan pampapi mast'arikuspa puñurikurqayku.

Qhipan p'unchawtaqri, juk jatun wasiman chamurqayku, wasiniqpi jallp'akunapitaqri achkha uwijapis, wakapis, wurupis pampakunapis michikuchkarqanku. Wasiqa, juk mawk'a wasi karqa; phatu k'ullu punkuyuq, t'uru pirqayuq, ichhuwan qhatasqa, pampanpis jallp'allamanta karqa.

Chay jatun punkuta takarqayku, juk warmi wawa punkuta ñak'aymanta kicharimuwarqayku, yaykuytawantaq juk laqha ñanta purichiwaraqayku, k'uchu laqha wasikama pusawaraqayku. Wasi ukhupitaqri, juk q'uncha lawrarichkasqa, chimpanpitaqri juk wirapuni warmaqa, jatun mama mankapi wayk'urichkasqa, chayjina wira kasqanrayku chukusqallamanta mankata qaywirichkarqa. Ñuqaykuta qhawariwarqayku parlariwarqayku ima.

- Allin ch'isi, ¿Ima wayra apamusunkichikri? Ñiwarqayku.
- Chiri wayralla, kutichillarqaykutaq.
- Paychu allchiyki, ñispa jatun mamayta tapurirqa.

**Wasiqa, juk mawk'a
wasi karqa; phatu
k'ullu punkuyuq,
t'uru pirqayuq,
ichhuwan qhatasqa,
pampanpis
jallp'allamanta
karqa.**

— Arí, pusaq watayuqña kachkan.

Chayllata patronaqa tapuriwarqa:

— Waway, rikunkichu kay wasita, jatun ¿manachu? kaypiqa mana mikhunamanta llakikunchikchu, pukllanaykipaqpis achkha wawa kanku. ¿Ñuqawan qhiparikunkimanchu?

— Mana. Ñirqani.

— Waway, ¿uwijata michiyta yachankichu?

— Arí. Ñirqani.

— Ya waway, chay jawapi qamjina juk warmi wawa uwijakunata wasi qayllaman qhatimuchkan, payta qhatiysimuy, ya.

Jatun tata-mamayta qhawarispaga chay warmita kasurqani. Jawaman llusiptiyqa, achkha uwijata rikurqan; wawakunapis wakata, wallpakunata, pilikunata, tukuy laya uywakuta qarachkarqanku. Chay pampaman rirquni, juk warmi wawalla uwijata qhatirichkasqa, payman qayllamuytawan khuska uwijakunata kanchanman qhatichkarqayku. Chayllapi urquman qhawarquni, jatun tata-mamay urqunta kachakuchkasqanku, sach'a uranta ripuchkasqanku.

— ¡Mamay! ¡Tatay! Qhaparirquni.

Chay t'uru pirqanta phinkispa, larq'aman urmarquni, mana imatapis qhawakuspaqa, paykunaman phawarquni. Mana karumanchu paykuta tariparquni, jatun mamay rikuwaspa ñiwarqa:

— Qhipakuy waway, wasinchikpim muchullachkanki, mana mikhuna kanchu, chayjinatapuni tiyaykipis maqasunki, qhipakuy waway. Kay warmiqa achkha jallp'ayuq, achkha wawakuna paywan kawsarikunku, kaypi pukllarinki.

**Chay pampaman
rirquni, juk warmi
wawalla uwijata
qhatirichkasqa,
payman
qayllamuytawan
khuska uwijakunata
kanchanman
qhatichkarqayku.**

— Mana, mana qhipakusaqchu, ñirqani.

Jatun tata sunqunta nanachikuspa, ñirqa:

— Amanda, jaku ripuna, wawanchikta apakapuna.
Ama wawanchikta waqachiychu.

Watiqmanta ch'isichkallarqañataq, chayrayku patronap wasinman kutimullarqaykutaq. Patronaqa phiñasqalla kachkarqa, jinapis wasinpi puñuchiwarqayku, mikhunanta mikhuchillawarqaykutaqpis. Ñuqaqa mana puñuyta munarqanichu, saqillawanqankutaq, ñispa.

Chay ch'isiqa jatun mamaypis mana puñurqachu, payqa wasipi ch'inllamanta purichkarqa, chhapu chhapulla kachkaptinqa, kimsantinichik wasimanta llusqipurqayku, watiqmanta llaqtaykuman purillarqaykutaq.

Jatun mamayqa q'ipinpi wayk'usqa uwija aychata suwakapuspa, mana chayllachu, t'antatapis masaratapis q'ipukapusqa.

Ñuqaykutaqri, purispa, mikhurispa, mayupi mayllarikuspa, parlarikuspa ima kutikapurqayku. Ch'isinpi sach'a urapi puñurikuchkaptiykuqa, runa puriqta uyarirqayku. Jatun tata-manayqa sinchita mancharikurqanku, uwija aychata suwakusqankuraykuchu qhatichikuchkarqanku ñispa.

Ch'inllamanta uyarikuchkarqayku, chayllapi juk waynuchuta, juk juch'uy imillachawan kasqanku. Paykunata parlarirqayku:

— ¿Pitaq? ¿Imarayku kayjina ch'isita purichkankichikri?

— Allin ch'isi, purispalla tutayachikurqayku, wasiykuman ripusayku.

**Ñuqaykutaqri,
purispa,
mikhurispa, mayupi
mayllarikuspa,
parlarikuspa ima
kutikapurqayku.**

-
- ¿Maymanta jamuchkankichikri?
  - Patronap wasinmanta, ayqikapusayku. Iskay killa ñawpaqta mamayku paywan saqipuwarqayku, manaña kutimunñachu, chayrayku k'itakapuchkayku, mana paywan tiyakuyta munaykuñachu.
  - ¿Imarayku? chaypi sumaqta kawsakunkichik ñin.
  - Arí, mikhuna kan, puñuna kan, tukuy ima kan. Ichaqa chay warmiqa mayjina phiña, imallamantapis maqawanchik, juch'uy wawatapis uwijata michichin, tukuy p'unchawta llamk'achiyayku. Kay juch'uy panayta tukuy p'unchayta urqupi uwijata michispa karichimun, uwija chinkaptinga paykunata maqallantaq. Ñuqataqri, jallp'api llamk'achiwan; papata tarpuysini, sarata aymuraysini, jawasta jallmani, anchatapuni llamk'achiyayku.

Tukuyninchik sach'a urapi puñukurqayku, rikch'ariytawanqa paqarinmanta purillarqaykutaq. P'unchawña kaptinqa, sumaqta iskay wawata qhawarirqayku, warmi wawap chakinpis wasanpis q'uylla karqa. Paykunaqa manasina sumaq mikhusqapischu karqanku, iskayninku tullulla karqanku. Purispa purispalla, parlayllapi sapa jukninchik llaqtaykuman champurqayku, ñuqaykupis llaqtaykuman chamullarqaykutaq. Wasiykuman chamuptiykuqa tiyay tapurquwan:

- ¿Imata kaypi ruwachkanki? ¿Imarayku mana qhipakurqankichu? Kunan riqsiwanki

Chayta uyarispaqa, k'umurikuspa pampata qhawarqani. Jatun mamaywan puñurikurqani, paywan ch'isipi parlarikurqayku.

**Kay juch'uy
panayta tukuy
p'unchayta urqupi
uwijata michispa
karichimun, uwija
chinkaptinga
paykunata
maqallantaq.**

— ¿Jatun mamay, imarayku chayjinatapuni tiyay chiqnikuwanri?

— Waway, ama chayta tapuwaychu. Q'aya ñañaypa wasinman apasayki, paypa warmi wawan, mana unaytachu wawachakurqa, ichapis paykunata yanaparinkiman.

— Ya, mamay.

Q'ayantintaq, jatun mamaywan, ñañaipa wasinman purimurqayku. Wasinman chamuptiykuqa, machu runapurallapi parlarikurqanku, ñuqataqri, higos sach'api k'ukiyakuchkarqani. Chayllapi jatun mamay rikhurimun:

— Waway, kaypi ñañaipwan llamk'akunki, payta yanapakunki, payqa mikhuchisunqapis, yachaywasimanta kachasunqapis, munaspaqa wasin-chikman waturikuq jamullanki, ya.

Ñawiyqa yakulla karqa, kunkapi juk waqay q'utu karqa, mana jatun mamaymanta t'aqakuyta munarqanichu, manallataq tiyaywan muchuyta munarqaniñachu, chayrayku jatun mamaypa ñañaipwan qhipakurqani.

Sapallayña kaptiyqa, mama Asunta ñiwarqa:

— Waway, juch'uy wawawan yanapariwasqayku, janantakunata t'aqsamunki, wasita pichaysinki, ima ruwaypis kaptin ruwarinki.

— Ya, ñirqani.

Wawatapis mamantapis riqsichiwarqanku, warmi wawaqa k'acha wawa karqa, mamantapis sumaq warmillataq. Sapa p'unchaw ruwaykunata ruwarqani, wasita picharquni, janantakunata t'aqsarquni, wawata chhukuysirquni, wayk'uysirqanipis, ichaqa

**Wasinman
chamuptiykuqa,
machu
runapurallapi
parlarikurqanku,
ñuqataqri,
higos sach'api
k'ukiyakuchkarqani.**

---

manaraq sapaymanta wayk'urquniraqchu, jisq'un watallayuq karqani.

Ajinalla p'unchaw purikunku, sapa yachaywasiman purimuptiyqa jatun mamaypa wasinta riq kani, wasiman yaykuq kani, jatun mamayta watukuq kani, sapa kuti t'antatapis mikhunatapis quriwaq, jatun mamayqa ñuqamanta llakikuq, ichaqa paypis wawanmanta manchikullaqtaq, tiyayqa mayjina saqra warmi karqa.

Ajinallapi p'unchaw purín, killa purinpi, wata jun'takunpi, ñuqaqa chunka iskayniyuq watayuqña karqani, mama Asuntapaq wawanjinaña karqani, paykunawan tiyakurqani, paykunawan mayuman t'aqsaq riq kayku, papata allamuq kayku, tukuy imata ruwaq kayku. Ñuqapis jatunña karqani, kunanqa manaña chay tiyayta manchikuqchu kani, sapa kuti jatun mamaypa wasinman riq kani, paywan parlakamuq kani, paytapis t'aqsaysimuq, pichaysimuq, wayk'uysimuq kani.

P'unchawkuna purimunkullankupuni, parlaykunapis wayrajina llaqtapi purillarqankutaq, runaqa parlachkarqanku chay patronamanta, ñisqankumanjinaqa patronap wasinmanta tukuy wawakuna rirapurqanku, pisimanta pisi suwakuna uywakunata suwakapurqanku, papa tarpuyypis ch'akikapurqa, patronalla wasinpi qhipakusqa. Chay wasiqa ch'in kachkan, wayralla purikun ñinku.

**Ñuqapis jatunña
karqani, kunanqa
manaña chay tiyayta
manchikuqchu
kani, sapa kuti jatun
mamaypa wasinman
riq kani.**

Chay patronaqa wakcha wawakunawan llamk'achikuq, mana yachay wasiman kachayta munaqchu ñinku, wasillapi wawakunata wisqaq. Payjinaqa achkha patronakuna kaq, jatuchiq wasikunapi, waqcha wawakuna uywakuq, mikhuchisqankurayku tuta p'unchawta llamk'achikuq, mana wawakuna llamk'ayta munaptinkuqa, paykunata maqaq.

Sapa kuti tata-maman watukuq jamuptinkupis, wawakunata sumaqta mikhuchin, uwijata aychapaq ñak'aq, sumaqta mikhusqankuta rikuchikunankupaq, manataq ajinachu karqa, paykunaqa mana aychata mikhuqchu kanku, sapa p'unchaw sara lawallata, mut'illata mikhuchiq. Ñawpaqpiqa ayllupi mana tarpuy kaptin, mana llamk'ay kaptinqa, tata-mamakunata yanapanapaq wawakunaqa llaqtaman llamk'amuq kanku, wakin wawakunaqa mutimuq kanku, wakintaqri llaqtallapiña qhipakamurqanku.

Llaqtapiqa mana kasqanmanjinachu qullqitapis jaywapuqchu kanku, wakin kutipis qhasillamanta llamk'achikuq kanku, quechua runa mana sumaq-tachu castilla simita parlasqankurayku anchatapuni muchuchiq kanku. Sipas, waynuchukunapis llaqtaman ripuptinkuqa wakillan sumaq llamk'ayman jaykuq kanku, wakintaqri yawar ch'unqaq runallaman urmarqanku.

Chay saqra runapis mana mikhuchispalla, llamk'achikuq kanku, manallataq qullqinkuta jaywapuqchu kanku, mana chayqa pisillataña jaywapuq, mikhunarayku, wasirayku, puñunarayku ñispa, mana qullqinkuta jaywapuqñachu. Mana tukuyninchikchu ayllumanta llusqiyta munanchikchu, ichaqa sasa kawsaylla; llaqtaykita, mamaykita, simiykita jallp'aykita saqichisunki.

**Sipas,
waynuchukunapis
llaqtaman
ripuptinkuqa
wakillan sumaq
llamk'ayman jaykuq
kanku, wakintaqri
yawar ch'unqaq
runallaman
urmarqanku.**

Taytacuraq ukuku churinmanta

Máximo Cama Ttito
Universidad Nacional San Antonio Abad
maximo.cama@unsaac.edu.pe

Chumasqa: Kay willakuyqa taytacuraq supaywasiman risqanmanta, kallpasapa ukuku churinmanta willakuy. Ukuku churin kukuchiwan maqanakusqanmanta, llallisqanmanta, runakunaman musuq kawsay aypasqanmanta.

Sumilla: El cuento trata de un cura que fue al infierno y de su hijo oso forzado, que pelea contra el demonio al que lo vence. También de la nueva vida que les dio a los habitantes de una comunidad.

Chakisqa: 11 set 2023 / Arí nisqa: 6 nov 2023

Huq taytacuras sipasta munakusqa. Sapa tuta sipasman riq, mana sipasqa chaypichu kasqa. Wasi punkunta wisqasqata rikuspa, ventananta qhawayurusqa, chaypis sipasta qumir yakupi q'alalla wañakusqanta rikusqa. Wasi ukupitaqsi kasqa tawa k'anchaq velakuna. Hinas sipas warmiqa hukninta siki t'uqunman winarukusqa, chaymantas ventananmanta phalaripun. Taytacurataqsi chayta rikuspa kaqta ruwallaspataq yaykun, p'achankunata ch'utikun. Tuytukun qumir yakupi, winakullasqataq sikinman huk k'anchaq velata, hinas paypas wasimanta phalaspas llusqillasqataq.

Ñanpis sipaswan tupanku, mancharikuspa tayta-curata nisqa:

— Doctor imamantaq qanri hamurqanki, imata nispan k'anchaq llaqtaman chayanki. Ñuqa

Taytacurataqsi
chayta rikuspa
kaqta ruwallaspataq
yaykun,
p'achankunata
ch'utikun.

---

niykiman khayna niwaq: «Ñuqaqa musuq runaykim kani, nispa».

- Nisqankumanhina, llaqtaman chayasqaku. Punkuta takaykun, hinas saqra tapumun:
- ¡Pim kanki!
- Musuq runaykim kani, —nispa kutichisqa.
- Yaykumuy.
- Huq punkutas takakunkullankutaq, huk saqra rikhurimullantaq, ichaqa kay kaqqa aswan machuña, waqrakunapas aswan hatunña kasqa.
- ¡Pim kanki!
- Musuq runaykim kani. —Chhaynatas qanchis punkutaña takakusqaku. Punku takakusqankupis, rikhurimun saqra aswan allin machu khunkuña, tapukamullantaqsi:
- ¡Pim kanki!
- Musuq runaykim kani.
- Ah, chhaynaqa yaykumuy. Khunallan yakuchasayki.

Hinas saqraqa yakuchayta qallarín, millay supikunata kacharin. Supay wasitaqsi asnayta qallarín, manas taytatura atinchu saqraq siki muskhiyta. Chaypa qhipanman nisqa: «Jesús, María, José». Maypachachus rimayta tukurquptin, qunqayllamanta mana kapusqachu saqrapas nitaq supay wasipas. Taytaturataqsi rikhurin hatun wayqu patapi.

Taytatura llakisqa tarikusqa, q'alallataq kachkan chayqa; llusqiytas munachkan, ichaqa manas atimunchu. Wichaytas qallarín, ñak'ayllañas, maki-sillunkunawan hap'ipakuspa, rachkapakuspa lluq-

**Maypachachus
rimayta
tukurquptin,
qunqayllamanta
mana kapusqachu
saqrapas nitaq
supay wasipas.**

---

simusqa. Qalallas puririn, chayllamansi tupan huk ukukuwan. Tapunsi imaraykus chhaynapí tarikun chayta. Maypachachus taytacura kawsay-ninkunamanta ukukuman willan, chayta uyarispataqsi ukukuqa nisqa:

— Haku wasita, ñuqa uywakapusqayki wawaytahina.

Chaymanta tiyasqaku ukukuq wasinpi. Mach'ay ukupitaqsi kasqa china ukuku, urqu ukukuq warmín. Chaywansi taytacuraqa pantasqa wawayuq kanankama. Munaytas tiyanku, sapa p'unchaw aychallata mikhuspa. Uña ukukuchas kuskanmanta runa, kuskanmantataq ukuku paqarimun. Chayta rikuspas taytacuraqa waqayusqa mana thaniqta. Uña ukukutaqsi taytanta waqaqta rikuspa tapusqa: «Taytáy, ¿imamantataq waqankiri?». Taytaturataqsi uña ukukuchaman kutichisqa.

— Wawáy, llaqtanchisqa sinchi karum, imaynatachá kaymanta llusqisunmanpas.

— Chhayna kaptinqa ripusun, —ukukucha kutichisqa.

Ichaqa taytacura manas yachanchu mach'aymanta imayna llusqiyta. Ukukuchaqa nillasqataq:

— Khunan kanqa mamaypa wata cargon. Sipisunchik, yakuta timpuchisunchik chayman tanqaykusunchik.

Chiqappaq imaymanatas taytantin churintin, nisqankumanhina, «aqhatam ruwasaqku» nispalla yakuta t'impuchisqaku. Chay punchawsi uña ukukuqa kusion phawakachaykun.

— Ñam yaku timpumushañña.

Mamanta much'unmanta hapispa yaku t'impuman tanqayapusqa, chaypi wañupusqa. Irqi ukukuqa

**Uña ukukuchas
kuskanmanta runa,
kuskanmantataq
ukuku paqarimun.**

---

kallpasapataq kachkan chayqa, taytanta qipirikuspa phawaylla ayqipusqa. Tutayachikuspa huk wasi-man yaykusqanku. Chaypis chhikan papa waykuta qusqaku. Puñushanankukama, ukukuqa rikchashansi, taytanta nisqa:

- Taytáy, yarqashawanmi, ovejachankuna kasqa, mikhurakapusaqchá.
- Wawáy ama chaytaqa ruwaychu. Imaynataq chayri kanman, mikhunata quwanchis, qurpachashawanchis.

Taytanta mana uyarispa, ukukuqa nisqanmanhina llusqin, ovejachakunata mikhuranpusqa, yawar simillantinña kutiyaramun. Wasiyuqkuna puñushanankama ukukuqa taytanta qipirikuspa ayqipun. Purinsi, purinsi, hinas ñanpi huk chu'klatañaataq tarillantaq, chaypis mañakusqaku qurpachanata. Kaqlataqsi chaypipas mañakullankutaq mikhunata, ichaqa ukukuqa manas saksanchu imawanpas, wakmantas taytanta nillantaq:

- Taytáy, wakachankunapis kasqan, yarqayuchkawallanmi, mikhurakanpusaqchá.

Ukukuqa chay aylluq wakankunata mikhurapullasqataq. Taytanqa manas purinchu, churillansi wasanpi qipichkan. Wakmanta taytanta nillantaq:

- Taytáy, haqayta pichá t'antakunata apamuchkan. T'antakunata mikhusunchis, yarqayushallawanmi, rantisun t'antakunata.
- Ichaqa imatataq qupusunri, manam qullqiqa kanchu.
- Ama llakikuychu, ñuqaña chaymantaqa rimasaq. Qamqa mañakullay, ñuqa qupusaq hayk'a mikhusqaymantapas.

**Kaqlataqsi
chaypipas
mañakullankutaq
mikhunata,
ichaqa ukukuqa
manas saksanchu
imawanpas.**

— Allin waway, imatataq ruwasaq hinachá kanqa riki.

T'anta wintiqa sayachisqa. Ukuku mikhuspalla huk q'ipi t'antata tukurapusqa. T'anta wintikuqtaqsi, qullqi qupunanta ñawpaq q'ipimanta munan:

— ¡Qupuway t'antaykunamanta!

— Ama llakikuychu, yupallay qamqa, qupullasqaykim.

Mikhuytas qallarín huk kaq asnupi q'ipichasqa t'antataña. Ñas tukurqusharanña, chayllaman t'anta wintiq nillantaq.

— Khunallanña qupuway, iskay q'ipi t'antataña mikhushanki.

Ukukutaqsi phiñakuspa t'anta wintiqman asuykusqa, hinas iskay kutita ch'aqlasqa uyanpi, sipirqunankama. Wakin t'antakunatas aparikun, taytandin churintin yapamanta ayqipunku. Taytaturaq wasinman chayasqaku. Taytaturataqsi machkan p'achakunata, ukuku wawanta p'achachisqa. Chaykamataqsi taytaturaqa nichkan: «Imatataq khunanri ruwasaq kay churiyqa sinchitamá ñak'arichiwanqa...». Mana iskayaspas mañakun cuartelmanta tawa soldadokunata. Hinas taytaturaqa munashan imayna ukuku wawan wañuchinapaq. Huk punchawsi ruwasqaku pachamankata. Chaypis ukukuqa, pachamankaq waqtanpi kutitiquyashan. Soldadokunaqa armankuwan mach'aymanta tuqsinku. Tuqyachinku, bala-kunaqa manas siqsirichinpaschu. Soldadokunata hapisqa, pampaman chamqarqarisqa, llapankuta sipirqaripusqa. Chaymantas tayanman willan:

— ¡Kital carajo, liso churakushasqaku, llapankuta hapirqarini ch'aqlaspalla!

Taytaturaq wasinman chayasqaku.

Taytaturataqsi machkan p'achakunata, ukuku wawanta p'achachisqa.

Hinas taytacaraqa llakisqalla kachkan: «Khunanri imatataq ruwasaq, icha kamarachiyman inlishaq torremanta tanqayaramunkuman». Ukukutaqa kamachisqa iglesia campanata waqtamunanpaq, chaypaqqa wak soldadokunatañataq kamachillasqataq, ukuku wañuchinanpaq. Ichaqa hapisqa soldadokunata huk hukmanta, sipirqaripullasqataq, chamqayanpun patamanta. Taytacaraqa wakmantas kamachillantaq:

— Wawáy, phaway huk llaqtata, chaypi kachkan phiña toro, aparqamuway.

Mana imata manchakuspas risqa. Torota hapisqa waqrakunamanta kunkanta q'iwirparin. Chaymantataqsi rikrarikamusqa uwihatahina chupanmanta hapispa. Chhaynas kutimun toro rikraykusqa, taytanpa ñawpaqinman churayun.

— ¡Kital carajo, waqrawayta munashasqa!

Taytaturataqsi mancharisqa kachkan, mana imatapas atinchu ruwayta. Taytacaraq mulankunas, caballonkuna achkallaña kasqa; hinas mana imaynatapas ruwayta atispa, churinta nisqa: «Manañan ñuqapiñachu kani, kay lisu maqt'aqa yunkata richun, chaypi sallqa uywakuna mikhumuchun carajo», hinas kamachin yunkaman llamt'a pallaq rinanpaq:

— Khunan wawáy rinki yunkata llant'a pallaq. Mulakunata, caballokunata hanku mikhuykunata, waskhakunata, quqawaykitawan aparikunki.

Maypachachus yunkata chayaspa ukukuqa qipinkunata apaqyan, mikhunsi quqawninta, kacharinsi uywankunata q'achu mikhunanpaq, paytaqsi llant'ata pallan. Maypachachus tukusqa kaptin llant'a q'ipichimunarpaq, mana uywankuna kapusqachu. Leonkuna, tigrekuna mikhurapusqaku, tullukunallas

**Maypachachus
tukusqa
kaptin llant'a
q'ipichimunarpaq,
mana uywankuna
kapusqachu.**

---

kachkan, yawar, ñut'u qarakunalla kaypi, haqaypi. Chaysi ukukuqa phiñakusqa, reatata waqtashaspalla hapin, llapan sallqa uywakunata huñurqusqa. Sallqa uywakunaq wasanpis q'ipichimun pallasqan llant'akunata. Kutimunsi wasinman, llaqtapi tiyaq runakunataqsi mancharikapusqaku, llapan sallqa uywakuna llant'a q'ipintinkama yaykusqaku.

— ¡Taytáy, kital lisura! Kay sallqakunaraqsi mikhurapusqa llapa uywanchiskunata, mana imata ruwayta atispa, paykunallapiña llant'ata q'ipirparichimuni.

Tayta curataqsi mancharikullantaq ichaqa nishansi ima ruwananpaq: «Khunan ichaqa yachaniña imatam ruwasaq kay wawaywan, imaynatas qispipunman». Chayllamansi waqayta qallarín mana thaniqta; waqayñin thanipuqtin, allinman kutipun. Chaypa qhipa punchawkunallaman yachasqa huk llaqtapis payhina haciendayuq wañupusqa, kutimusqa kay kawsayman kukuchihina. Chhaynas kukuchi llapan llaqtapi kawsaq runakunata llapankutaña mikhupushasqa. Chhaynas taytacuraqa ukuku churinman imakuna kasqanta willan, chaypa qhipanmansi kamachillantaq.

— Wawáy, qam kukuchimanta wakcha runakunata qispichimuwaq.

— Allinmi taytáy, manam ñuqapaqqa ima sasapas kanmanchu. Ichaqa huk tawnata fierromanta ruwarqachipuway, pukllana wawatawan k'ullumanta munaychata ñuqaman rikchakuqta, thuparachipuway.

**Chhaynas kukuchi
llapan llaqtapi
kawsaq runakunata
llapankutaña
mikhupushasqa.**

Chayta uyarispa taytacuraqa wawanpa kama-chikusqanta hunt'asqa. Hinas ukukuqa imakunatachus mañakuran chaykunata aparikuspa risqa.

Chayansi chay llaqtaman, ichaqa manas pipas kanchu, wikchusqa ch'usaq llaqtaman tukupusqa. Ukukutaqsi casacuralman chayasqa, chaypis saman pirqaman siriykuspa. Wakin tiendakunaqa kichakicharayaqsi kasqa, chaymantas hurqumun t'antata, galletakunata, gaseosakunata. Mikhunsu chaypa qhipanmansi puñurapusqa. Qunqayllas kukuchiq a ñawpaqtaqa yaykuyamun huk chakallanraqsi rikhurimun, chaymanta hukkaqñataq, chaypa qhipanman hawa kurkun, qhipamantaq uman makinkunapiwan, chaymantataq llapa kurkun. Kukuchiq ukukuta rikuspa kurkunmanta hapin, maqashaspalla ñut'uta ruwaruyta munasqa, kaqsi ukukupas fierro tawnanwan maqanakullantaq. Chaywan waqtasqanpis kukuchiq a ñut'u, pirqakunapis k'askasqa, t'anta ruwana puyllupas kanman, hinas tukurqapusqa. Ichaqa wakmantas huñurqukullantaq.

Maqanakusqankupi, pacharaqsi khatatatasqa. Ichaqa ukukuq kallpansi tukurqukushañ. Hinas ukukuqa chamqayun k'ullumanta thupasqa wawata. Kukuchitaqsi mana riparanchu, payqa maqanayukushan k'ullumanta thupasqa wawawan. Chaykamataqsi ukukuqa kallpachakamuchkan quqawanta mikhuspa. Kukuchi yuyaymanarqun pukllanawawa mana nanachisqanta. Hapinsi chiqaq ukukuta, kaykaqtaqsi maqanakun wakmanta fierro tawnanwan, ñut'uta kukuchita laq'arqarin pirqakunaman.

Kukuchis atipayta munasqaña, ukukutaqsi pisi kallpallayuña, ñak'ayllañas kachkan. Ukukuqa yuyarirusqa imakunatas taytan nirqan chayta: «Sichus kukuchi llallishasunki chayqa, inlisha ukuman chutanki, chaypi hatun tapara misakuna ruwana tapara, chaywan kukuchita umanpi takanki, chhaynallatam llallinki».

**Hapinsi chiqaq
ukukuta,
kaykaqtaqsi
maqanakun
wakmanta fierro
tawnanwan,
ñut'uta kukuchita
laq'arqarin
pirqakunaman.**

**Maypachachus
ukupi, ukuku
hapisqa hatun
taparata, kukuchita
umanpi takasqa.**

Chiqappaq kaqllas maqanayukushanku, kukuchi ukukuwan, patapi utaq pampapi, ichaqa pisimanta pisis achhuhatahanku inlisha punkuman. Maypachachus ukupi, ukuku hapisqa hatun taparata, kukuchita umanpi takasqa. Chayllamansi tukurqapusqa yuraq urpiman, hinas rimayta qallarisqa khaynata:

— Añay qispiwasqaykimanta. Kaypi qhipakunki, llapan allpaykunawan, llapan qhapaq kayninwan. Wasiypim kachkan p'ampasqa achka quri-qullqiy.

Chaykunata nispas hanaq pachaman wichapusqa yuraq urpiqa, ukukutaq qipakapusqa haciendanwan, chaypi tiyapusqa. Qhipantin punchawtaqsi wichasqa iglesia torrenman, chaypis campanata waqtamun, runakunata wahan: «Amaña manchakuychischu, wasiykichisman kutimuychis, manañan kukuchiqa kanñachu».

Hinas taytanta waqasqa llaqtaman rinanpaq. Maypachachus taytan chayamusqa, chaypis willan imaynatas kukuchita llallirqan. Misata ruwasqa, qunqaylla llapa ukukuq kurkunmanta chukchakuna urmaqasqa. Allin runaman tukupusqa. Chhaynas haqay llaqtapi llapanku qispipusqaku. Ukukutaqsi allin qhapaq runaman tukupullasqataq, llapankupis kisisqa kapusqaku, kukuchi wañuchisqanmanta. 🐦

Harawikuna

Toribio C. Paniura Silvestre
Calcauso
toribiopaniuras@gmail.com

Calcauso llaqtapim paqarimurqa, distrito Juan Espinoza Medrano, Antabamba, Apurímac markapi. Qichwasimi rimaqmi, Cusco-Collao hinataq Chanka rimaykunatam yachan. Yachaychinkunapim allin riqsisqa ministeriopi, tiqsimuyu wasipipas. UNEpi yachapakurqa.

Nacido en Calcauso, Juan Espinoza Medrano, Antabamba, Apurímac. Habla el quechua chanka y el de Cusco-collao. Ha trabajado en los ministerios y también ha enseñando en la UNE.

Chaskisqa: 21 dic 2021 / Arí nisqa: 6 nov 2023

Kaqmanta paqariymanmi

Unanchaq, kaqmanta paqarinayta munanman
chayqa,
paqariymanmi Perú llaqtapi, allin kuisqallapuni.
Lliw sumaq kayninkunata kusatapuni
munaykunaypaq,
aswan sumaqchasqallan, kay qapaq allpaqa.

Allinta sayarispaymi, Machu picchuta qawariyman,
chaymantataqmi hatun Amazonas mayupi
tuyturiyman.
Hatun qucha Titikakaqta, imayna muyurisqanta
qawariyman,
hinaspaytaqmi chay hatun Caral llaqtapa, sumaq
kayninta qawariyman.

Tutallam Chavín de Huantarta lirpuykuyman,
chay hatun Huascarantataqmi qispiyman,
hanaq pachaman aypanaykama.
Chaymantataqmi muskiriyman Nascapa
llillpunkunata,

Sumaq cevichetam allinta kawsanaypaq mikuyman,
pampapi kanaykama, upyaykuymán chay Pisco
sourta.

Chaymantataqmi tusuykuymán waynuyta,
tutamanta punchaw paqarinankama.

Pitaqmi kani

Sikllapa pukuyllanmi kani, ñawiykunata kicharispá,
wisqarispa

kay hatu-hatun wiñay tiqsi muyuyman.

Kawsaypa ñaññinta purispaymi, mana karumanchu
chayani.

Runapura kawsayqa, yanqa milla-millaypunim
kasqa.

Mana imallamantam kay pachaman hamuni,
ripusaqtaqmi mana harqasqalla,
sutqta chunka, qanchis chunka tiqsiq muyusqanpi.
Pachapi chikallanta tiyasqaypim, manapuni
aypanichu karuman,
kawsaypi takaykunam, sinchi millaypuni kasqa.

Paqariqtiymi ñuqaq kayniy qallarirqan,
wañukuqtiymi chinkanqa ñuqa kayniy.
Chayqa, kawsakusqaypi yupiykunallatam saqirisaq
qamkunapaq.

Lliw kawsayniypi rimayniykunatatam saqisaq,
chaymantañachá wañukusaqpas.

Ñuqaqa takim, kawsaymi kasaq, manaraq
wañukuspáy,
allin tulluyúq aychayúq kusa runahina.
Kawsaq rimayniykunatachá saqisaq, manaraq
wañuchkaspáy.

Wañuyqa, kawsayqa

Kay sumaq tiqsi muyuyman kawsariymi,
kawsaypa mana allinlla kusikuyninman.
Kawsaykunallata maskariykuspa,
uywahina ruwanakunapi llallinakuyman.

Paqarini allillamanta wañuchkanaypaq, kawsayniy
kawsaypi,
kawsaypa hatun hamuyninga, wañuyllataq.
Kawsayniykiqa, kawsayniyqa mana wañuywanqa,
manam kawsaychu
Chaynallataq wiñay wañuyqa mana kawsaywanqa,
manam wañuychu.

Lliwmi kasqa kay anqas tiqsi muyuypiqa,
chaykunaqa manam ñuqaqchu kasqa chaykunaqa,
Ñuqam kasqani, puriq runa mana imayuq.

Kawsaypiqa manam pipas marqayta, rusaskunata
qusunkichu,
wañuqtiykiñam paykunapura marqanakunqaku,
rosaskunaq chawpinpi.
Llakiy-llakiy wiqinkunapas, manañam
qampaqñachu.

Aceromanta Apurímaq

Aceromanta llaqtalláy, kuyay sumaq purunchayuq,
Uku-ukuyki qaqakunam, rumichakunawan
allichasqa.
Warma kasqaymanta allpalláy, paka-pakaykusqalla.
Wiñaypaqmi qapaq kayniykikunaqa, manapunim
tukukunqachu.

Qali-qali chankakunam, allin kallpasapapuni
karqanku,
alli-allin yachaysapa, haqay pachakunamantaraq.
Aceromanta qataykikunam, kusa kusionapuni.
Tusu-tusuykuspa takiymi, wayliyakunaqa.

Warma kasqaymanta antisuyu llaqtalláy,
manam hatun suña kanchu, Apurimaqmanta
kasqayqa.

Wayllukusqay llaqtalláy, mayukunaq chawpinpi.

Apurimaq llaqtalláy, kusi-kusisqa runayuq,
qataykikunam sinchi ukuchayuq kan,
purun urquykikunam llaqtakunaq mancharikunan.

Kuyaykuna Calcauso

Calcauso sumaq kuyakusqay pachamamalláy.
Qampa sutyikita rimariptiyqa, ayaymi tiktikyan.
Sumaq pachamama urqkunawan muyuykachisqa.
Warma kasqaymanta kirawnulláy, upallallapuni.

Apu suyuykipi illayuq, waytakunayuq,
lliw kanchariq chuqiyuq allin riqsisqa,
chayna kaqtiykim maskaqkuna maskarimusunki.
Allin sumaq qapa-qapa pachamamalláy.

Mana wañuq Lunarejowanmi kancharinki,
kay pachapi lliw qillqakunapi,
kay pachapi lliw kawsaqkunaq qawarinan.

Calcauso, Lunarejopa kirawnin, qammi rap-
rapyanki
tukuy pachapi, sumaq rimaqkupa siminpi.
Ñawpaqmanta kunankama lliw yachaykunapi.

Mana chinkaq Saywite rumi

Peruanoq antisuyunpi utirayana ista wanki,
kusa allin yachaysapa inkakunapa ruwasqan.
Kuyay allin llapsa rumi, sumaqpuni allichasqa.
Kay ruwasqanmi wiñaypaq kanqa, kay antisuyu
pachapi.

Machu picchuman, Choquequirao man riypiqa,
kanmi apu pachamamakunamanta mañakunapaq,
allpata wanuchanapaq, pachapa kasqanmanhina,
hinallataq allinta yakukunatapas huñuykunapaq.

Sumaq llapsa quchakuna, patapata yarqakuna,
Tawantinsuyukunamantam riqsichiwasqanchis,
kusa yachayninkuwan allinta ruwasqankuta.

Kay umapuriq tuyrupiqa, kachkanmi
allin yachaywan tawa larumanta pachata
qararinapaq,
kunan pachata, kunankamam kaq-kaqyachin.

Choquequirao quri kiraw

Sumaq allin peruano inkapa pirqanmi kanki,
Machu picchupa kuyay waka ñañan.
Sumaq kanchariq inkaq llaqtan, kuyay-
kuyaychayuq,
Inkapa patapata pirqankunaqa, hanaq
unanchaqmanta mañakuna.

Pakasqa Quriq tiyanan mana allin riqsiykusqa,
kay hatu-hatun karu qasakunapi.
Alli-allinpuni ruwaykusqa, sumaqta kusirikunapaq
sumaq ñawinkunawan lliw runaq qawarinan.

Sumaq paqarma hatun llaqta,
allin yachaqkunaq kusa ruwaykusqan,
tiyakunapaq hinallataq yuyayninchista
waqaychanapaq.

Tawantinsuyupi supay yachaqkunaq
ñuqanchispaq allin ñawpaqmanta willayninkuna.
Sumaq qapaq illa wasi, tayta intihina kanchariq.

Anti harawikuna

Sergio Cuellar Quispe
Universidad Nacional José María Arguedas
Correo: scuellar@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay harawikuna qillqaqqa Virgen del Carmen yachay wasipim llamkan, hinallataq Tiqsimuyu José María Arguedas (Andahuaylas - Apurímac) wasipipas llamkallantaqmi. Yachachiq kananpaqmi Tiqsimuyu UNSAAC suntur wasipi Licenciaturayuq qispimurqa. Payqa haypan Magíster, hinanmantaq Doctor kayman.

Sumilla: El autor de estos poemas es Profesor de la IE Virgen del Carmen, también es docente en la UNAJMA (Andahuaylas - Apurímac). Estudió en la UNSAAC, optando la Licenciatura en Educación. Es Magíster y Doctor.

Chaskisqa: 17 noviembre 2023 / Arí nisqa 20 noviembre 2023.

Rikchariy ayllu

I

Yawarniy apaq runamasillay
rikchariy, hatariy, puririy,
puñunaykikama, muspanaykikama,
ñataq aputukuq runakunaqa
misipa sillunwan makichaykukuspa,
atuqpa qaranwan pachaykukuspa
llapallan ima kaqinchikkunata:
qurinchikta, qulqinchikta taqmipaspanku
kawsayninchikunataqa lliwtaña tukurqunku.

II

Manañam allpaykipas allpaykiñachu,
manañam wasiykipas wasiykiñachu,
manañam uywaykikunapas qampañachu,
mana musyayllan wakchayarqapunchik,
aputukuq runakunañataq wirayarqunku
ñuqanchikpa tukuy kaqninchikwan,
ñuqanchikwan kallpanchaykukuspanku
sinchi sinchitaña qapaqyarqapunku;
llampu sunqu kasqanchikta qawarispankum
llumpayllatañam waqachiwachkanchik.

III

Unaypachañam sinchi sarunchasqa kanchik,
kurkuchaykukuspa chillmiykuspallam
tukuy niraq sasa kamachikuyninkunatapas
mana imata rimarispallam ruraraqanchik.
Kay mistitukuq millay qala runakunapaqqa
manam runachu nitaq waliqchu kanchik,
paykunaqa uruta hinam saruchakuwanchik,
salqa uywakunata hinam qawawanchik,
rawraq sunqunkuwanmi millakuwanchik.

IV

Runamasillay, ayllumasillay rikchariy,
ñawinchikta kicharispas qawaykanakusun
may pachakamam hinalla kawsasunchik;
rikchariy, hatariy puñusqaykimanta,
kuskanchanakuspa kallpancharinakuna,
pumahina qaparispas riqsichina kanqa
pim kasqanchikta, intipa churin,
illapapa kallpanchasqan,
wayrahina puririsun,
awqa sunqu, qala runakunataqa
wañuymanmi, supaynintaraq apachisun.

Anti runam kani

I

Anti runam kani – intipa churin,
anti runam kani – pachamamapa wawan,
anti runam kani – apukunapa ayllun,
anti runam kani – illapapa kallpanchasqan.

II

Runa waqachiq, suyaylla suyaykuway
runa muchuchiq, riqsiylla riqsiykuway,
wiñayllapaqchu kawsayniykiri takyanman,
wiñayllapaqchu atiyniykiri kallanman.

III

Awqa runa, supaypa churin,
suyaylla suyaykuy allqu,
kanqam paqtachay punchaw,
maypipas chaypipas tarisqaykipunim.

IV

Sallqamanta paqarimuqmi kani,
willka apukunapa kamachisqan,
wayrahinam hamuchkani,
yaku hina llaqtan llaqtan.

V

Manam sapallaychu kutimusaq
waranqa hununtinpim hamuchkayku
sisipas sisi, parapas para,
manam pi supaytapas manchakuykuchu.

VI

Kunturkunapas nanasqam pawamuchkanku,
pumakunapas piñasqam hamuchkanku,
llapallan sallqay sallqa uywakunapas
yarqayllapiñam wasapamuchkanku.

VII

Chayqaya ñam chayarqamunikuña,
aywanquhinam mastarqatamusqaykiku,
chikchihinam pamparqatamusqaykiku,
intihinam ruparqatamusqaykiku.

VIII

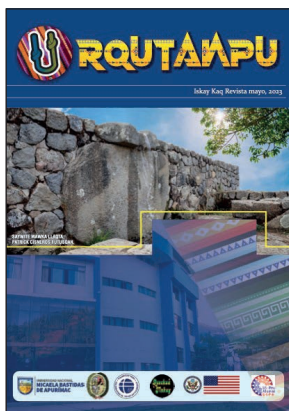
Waqaytapas llakiytapas pisirqachinchikñam,
ñakariytapas wañuytapas watarqunchikñam,
awqa runakunataqa ñam kunkaqararqunchikña,
kunanqa amachakusunyá wiñaypa wiñayninkama.

YUYARIYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Urqutampu. Iskay Kaq Revista mayo, 2023.

Urqutampu, qillqa maytusqa, Abancay llaqtamantam qispimun. Universidad Nacional Micaela Bastidas wasipim ruwasqa kachkan. Chaypim, wayna sipaskuna llaqtankupi ruwasqankumanta, yachasqankumanta qillqamunku.

Argama llaqtapi imaynas awaykuna qispisqanmanta Dayviz Lago qillqamun. Hinallataq Marili Gutierrez tukuy ima unquy hampinamanta riqsichin. Liz Peceros, ñawpaq tarpuykuna Acco Huancarama llaqtapi kaqmanta qillqamun.

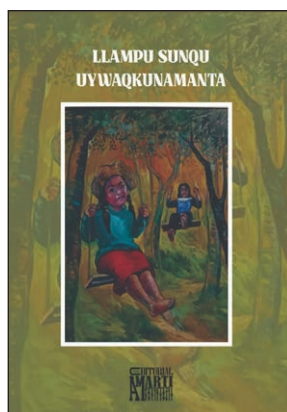
Chaymanta, Huayana llaqtapi lliklla awaymanta Jakelin Flores riqsichin. María del Pilar Bautista, warmi urquy Huancas llaqtapi imayna kasqanmanta qillqamun. Hinallataq, Sabina Ayquipa, papa allaypi kukuchamanta riqsirichimun. Calip Sierra, Joe Quispe, waykunaman wawakunaq yachayninmanta rikurichimunku.

Urqutampu qillqa maytumanqa willaykunatapas uyarisqankumanhina churapakamunku. Chaymi, Mónica Contreras, iskay wayqikunamanta, apu urqkunamantawan

qillqamun. Chaynallataq, Maritza Llacma hatun maqanakuq apukunamanta rikurichimun.

Chaymanta, yanaqucha warmimanta willakuyta Rosalinda Quispe qillqamun. Ukukumanta willakuyta María Warthon, Anshely Cano rikurichimunku. Tukunapaq, Yennifer Tapia, layqaq urpimanta qillqamun.

Unaypacha. Rimanakuypaq qillqa maytumanpacha kamaqninkunapa ruwasqankuta napaykuniku. Qichwa simiqa manam pisiyananchu, kikin kallpachakuspanmi wiñaypaq sayanqa.

Mercy Balderrama, Dulce Cahuana, Evelyn Cuéllar, Miluzca Damian, Yaneth Lopinta, Damaris Miranda, Filberto Quispe, Lisbeth Quispe, Dina Salazar, Eddy Sanchez, Marisol Saraise, Godofredo Sequeiros, Bella Tomateo. (2023). Llampu sunqu uywaqkunamanta. Ayacucho: Grupo Editorial Amarti S.A.C.

Kimsa chunka wayna sipaskuna «Qichwasimita rimaspa, ñawray riqsiykunata

qatipaspa llampu sunqu yachachiq kaytam munayku» nispanku Abancay llaqtapi qillqa maytuta rikurichimunku. Qillqaqkunaqa EESPP La Salle qullana yachaywasimanta, chaypim warma yachachinankupaq yachapakuchkanku.

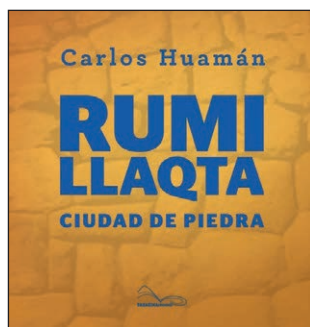
Percy Borda, yachachiqnin kaynata nin: «Wakinmi ancha nanasqa sunquntinraq irqi kasqankuta yuyarispa qillqaykamunku. Ichaqa, paykunaqa manañas uywaq-ninhinaqa kayta munankuñachu. Aswanmi, kuyakuywan warmakunata uywayta munanku. Hinallataq, llaqta ayllunkutapas ancha riqsikuywan qawariyta munanku. Sasachakuypiña kaptinkupas yanapanqakupunis».

Ñuqaykupas, kaymanta maytuta ñawinchaspaykum ancha ruwasqankuta riqsiniku; chaypim wayna sipaskunapa sunqunta qawariniku, imaynas warmakunata allin yachachiq kanankupaq qispinanku kanan. Chaypaqmi, warma kasqanta yuyarispanku, yachachiqninku mana allin runa kasqanta mana qatichispa kananku.

Chaymi, llampu sunquyaq kayqa allin ukusunquyuq kay, warmakunata kikin kaqta riqsispa yanapana, ima sasachakuyta tarispapas kallpachakuspa chinkachina; chaymi, Dina kaynata nin: «Sasachakuyta llallinapaqmi supayta kallpanchakuna».

Damaris, nishanmanhina, llipinku munayninpi hatariypa munaspanku ninku: «Ñawpaqtaqa, manam allintachu runasimi rimayniymantapas yuyaymanarqani, chaymi rimaytapas pinqakurqani, manchakurqani. Kunanqa anchatam kuyakuni».

Chayna kaptinmi, wayna sipaskunapa sunqunmanta llusqsimuptinqa allin uywaq kanankupaq ñanpuni kachan. Icha, kunankunaqa yachachiqkuna allin purichisqata amawtapaq uqllachkankuman. Chaypim, uywanakuyqa kallachkan. «Llampu sunqu uywanakuymanta» qillqaqa yachapakunapaqhina; icha, huk amawtakuna kaynata qatichinmanku. (LM).

Carlos Huamán. (2023). Rumi llaqta. Ciudad de piedra. Lima: Ediciones Pakarina.

Carlos Huamán qillqaqa harawikuna ruwasqanqa, rumi llaqtamanta hamatuspa llampu sunqumanta riman. Rumi kasqanpis runa llaqtakuna kuyayninpi runayachkanman. Runaqa wayllukuyninpi tukuy ima llaqtapiqa. Runasimi yachaqa kaspanmi qillqasqanpi aycha qaranchikkama chayaq kuyakuyniyuqta hinataq ancha kallpanchasqa rumitahinaraq harawikunaqa rimaykunata tugarichin. Sunquchasqa yuyariyunamantam kay ruwaynin qispimun, chaymi castilla simipi hinallataq ayllu simikunapi qillqaq masinkunapa chawpinpi ancha chaninchasqa kachkan. Kunanpa-chakunapi qispimuq qillqa maytunqa “Rumi llaqta” nispa kanman

rumimanta llaqtata utaq markata qawarichiq, chaymi pusariyta qallariwanchik antisuyupa sunqunmanpuni chaypitaq runapa imayna kawsasqanmanpas. Llapanchikyá ñawinchaykusun, ichapas sunqunchikta kuyurichispa kawsakuyninkta humanniraqta qawarichwan, kay pachaq imaymana kawsakuymanni runamasintinta aysariwanchik, hinallataq mana musyakuchkaqlata wañuymanpas chutariwanchik. (GC)

Tania Pariona y Luis Medina.
(2023). Elegida por el rayo / Illapapa unanchasqan. Testimonio de la partera Marcelina Núñez. Lima: Ediciones Achawata.

Marcelina Núñez Pauca (1924-2019) warmi unquchiq wawa sumaqta paqarimunapaq karqa; payqa qichwasimilla rimaqmi karqa. 1998 watapim Tania Pariona, runakunapa kasqanmanta taripaq, llamkayninpaq qali unquy kaqmanta maskasqa. Chaypis, mama Marcelinata riqsisqa. As asllamanta tapupayaptin mama Marcelinaqa sunqunta kichaykusqa.

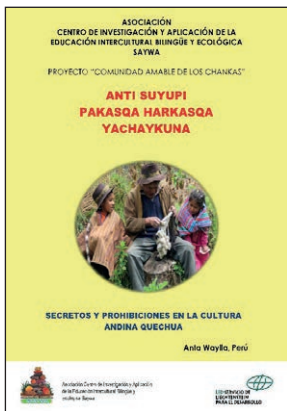
Taniaqa Marcelinapa rimasqanta grabadorapi waqaychasqa. Unaymantañas huktawan Marcelinapa rimasqanta uyarispa, Luis Martínez, runasimi yachaqwan, mamapa nisqanta manaña waqaychasqalla kananpaq, imaynata ruwaspa riqsichisqa kananpaq rimanakusqanku. Hinaspa qillqasqanku, maytusqapi qispinankama.

Mama Marcelinataqa imay punchawllas illa hapirqun. Chaymantapachas payqa warmi unquchiyman yaykurqun hinallataq ima unquykunatapas uywarqan. Marcelina Núñez warmiqa unquykunata uywaspa runapa sunqunta riqsiy yachaq, musyaq ima.

Kay maytupiqa, runapa riqsiyninkunatam yachayninkunatam riqsichimuchkanku; chay yachaykunam mana riqsisqa kachkan, nitaqmi yachaqtukuqkunapas estadopas musyarinkuchu; chaymi Marcelinapa yachaynintaqa mana chaninchasqata nitaq mana riqsichisqatapas saqichwanchu.

Marcelinapa yachayninqa riqsisqa qatiq yachaqkunapaqmi allin kanman, chayta riqsispam yachachina kanman yachay wasikunapi, hinallataq obstetricia yachaqkunapaqpas. Chay maytupim ñawpa yachaykunata tarinmanku.

Qillqa maytuqa iskay simipi riqsirichisqa kachkan. Marcelina rimayninqa qichwapim, chaymantapam Luis Martínez castellanoman tikrachisqa. Tikrachiyninqa hawa runakunapaq, qichwasimi mana yachaqkunapa ñawichananpaq. Hinallataqmi, Marcelinapa rimasqanta uyarinapaqpas CD kachkan, maytupi unanchata qawaspa, chaywan tupachispa uyarinapaq.

**Antonio Rodas, Eliseo Alarcón,
Julio C. Lizarme, Kevin Muñoz,
Gissella Huaraca, Miriam Ortiz,
Marleny Atiquipa, Ruth A. Palomino,
Lido E. Berrocal, Fabiola Valdárroga.
(2022). Anti suyupi pakasqa harkasqa
yachaykuna. Andahuaylas: Saywa-LED.**

Saywapi llamkaqkunam yachachisqankuta allinta riqsiyankuspanku, tukuy ima yachaykuna huqariyta, riqsiyachiyta ima unaymantaraq munarqanku. Chaysi, «pachapi, sapa kawsay hatalliq runakuna huk niraqta yachanku, sunquchakunku kawsayta, kawsay pachata, pachata qawarinku, chayna yuyaymanaspankus sapa punchawpi, sapa kutilla tukuy yachaspankupi qawasqa tari-kunku, ichaqa may unay pachamanta paqarichispanku» (r. 14).

Kayta qawarispan arí nin, achka yachaykunayá manaraq riqsisqa kachkanku. ¿Imarayku? Sapa yachay runapim riqsiykuna, yachaykuna sunquchakunku. Chaypi kaspamunasqanmanhinalla yachaykuna ruwayninpi kallpawan supaychasqa llusqsimun. Runapa ruwayninpi ima yachayninkunaqa sapa kuti qawarichikun.

Hinallataq, yachaykunaqa harqasqayá kachkan. Chaymi huk llaqtakunaman mana mirarinmanchu, nitaq kayninpas takyanmanchu. Sapa yachaykunaqa maymi tiyasqallanpim kawsarin. Mana riqsisqa allpakunapiqa manas chikllinmanchu, wiñarmanpaschu. Chaymi, allin yachay mana kicharisqaqa huk runapa sunqunpiqa manayá mallwarinmanchu.

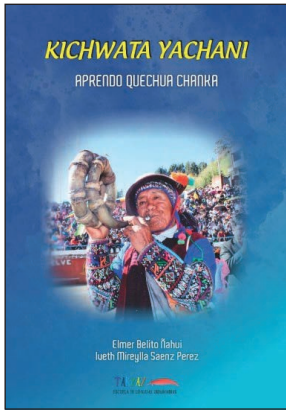
«Pakasqa» sutiwan imaynatas runakunapa imapas uywasqanta rikurichinku. Pakasqa sutiqa hawa runapa mana riqsisqanchiki kachkan. Hinallataq, «harkasqa» sutiwan imaynatas runakuna kamachinku uywasqakuna ñanninta puririnankupaq.

Chaymi, kay maytuqa riqsisqa yachaykunata pusaq taqapi rikurichimun. Qallariq taqapi, pakasqa, harkasqa yachaykunamanta ruwaqninkuna hamutanku. Iskay taqapi, ayllupi uywanakuyman yachaykunata riqsi-richinku; wawamanta machukama imaynas uywanakuy kasqanmanta.

Kimsa taqapi, imaynatas chakrapi kawsaykunata tarpuna, uywanakunamanta; hinallataq imaynata yakuta uywana kasqanmanta, qarpanamanta, tarpuykunata kutipanamantapas. Tawa taqapi, imaynatas uyqa kunata uywana. Pichqa taqapi, imayna pacha mama uywanamanta riqsichin.

Suqta taqapiñataq, imaynatas unquykunata uywanamanta. Qanchis taqapiqa, imaynatas awaykunata ruwana, llinkimanta ima ruraykunamanta, kullumanta sumaq ruwaykunata qispinamanta. Isqun taqapi, musuq yachaykuna qispimusqanmantapas huqarimunkutaq. (LM).

Elmer Belito Ñahui, Iveth M. Sáenz Pérez. (2023). Kichwata yachani. Aprendo quechua chanka. Huancayo: Editorial Escuela de Lenguas Originarias Takayay.

Huancayo llaqtapim musuq qillqamaytu qispimun, Elmer, Eveth ruwaqninkunapa qillqasqanku. Kayqa kusirikunapaqmi, paykunaqa Lircay llaqtapiraqmi llamkanku; yachasqankutam rapipi churamunku, mastarichinapaq. Kichwata yachanapaq kimsa kallmapi rikurichimunku.

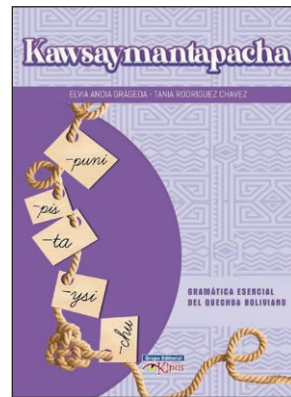
Qallariqkallmapiqa, raktakaqpi, Kichwamanta tukuy ima yachanapaq qillqamunku. Suti-kunamanta, ruwaqkunamanta, (adjetivos); hinallataq rimaypa qatinqinkunata utaq huntapankunata riqsichispanku. Imaynas qichwapa gramatican kaqta yachachispa allin qillqanapaq.

Iskay kallmapiqa, llipipa sutinkunata, yupakunata, siqisqakunapa sutinkunata tawan yapanku; hinallataq, Perú suyupa takintawan rikurichinku. Kay kallmata tukunapaq takichakunata huñurispa mana qunqanapaqhina churamunku.

Kimsa kallmapi, simi taqiwán maytutaqa huntachimunku, imaynatas qichwa simिताqa rimana. Chayraykum, kay maytu qispichi-qkunata napaykuniku; qichwasimi yachanapaqmi churamuchkanku.

Icha, tukunapaq kayta niykuman: unaymantaraqmi hamutachkanchik, qichwasimi allin hatarinanapaq imaynatam qillqachwan. Quechua rimayqa castellano «kichwa» rimaypa tikran; runa masinchikchusmi kay chawpi llaqtakunapiqa mana «kichwa» ninkuchu; aswanqa «qichwa» tuqyaymanmi qispichinku.

Chayraykum, kуска imayna qillqana kasqanta churanakunanchik, imaynatas runa simिताqa qillqanam chaymi wiñaypaq kanqa, mallwayninta kallpachanqa. Kayqa makinchikpim kachkan. Qispiykachisunchikyá.

Elvia Andía y Tania Rodríguez. (2023). Kawsaymantapacha. Gramática esencial del quechua boliviano. Cochabamba: Grupo Editorial Kipus.

Bolivia suyupi, Cochabamba markapim Elvia Taniawan kуска ruwasqanku munaypaq rikuriykamun. Qillqa maytuqa yachapakuqpaq, yachachiqpaq: pi munay yachaypaq

---

rurasqam kachkan, kaypim qichwasimi yachananpaq pusaqninta tarinman.

Hinallataq, qichwasimi yachaqqas kay maytupiqa imayna qichwa qillqanapaq, qatiqninkuna utaq huntapakuna allin churanapaq, imaynatas runa simita tuqyachinapaq, imaynatas castellanoman tikrachinapaqpas tariykunman.

Ruwasqankumanhinam, qillqamaytuqa qichwasimi kayninta, imaynatas maypi kaspapas yachachiyta, taripayta, unanchayninta, hinallataq allichayninta qispichinapaq. Chaypaqmi, Kawsaymantapacha imayna qillqanapaq kaqta qichwasimi puririchinanpaq kusapuni.

Kawasymantapachapiqa rimaypa qatiqninkunaqa imayna tinkusqa huntapasqa kaptin musuq unanchaykuna qispimun. Chaysi, castellanoman yanapakunanpaq tikrachisqa kasqa.

Chaynas, pipas qichwasimi mana riqsiqpas kay maytuwanqa kkillanmanta yachapakunman.

As asllamantas kay maytuwanqa qichwasimiman atisqallamanhina sasachakuyninta qawaspa yaykuchwan. Chaymi, maytupa yaykuyninpi kaynata nin: «!Quechua simita parlarinapaq kawsayninchikmantapacha aysarinanchik tiyan!».

UNAYPACHA

Rimanakuypaq A

IV Wata, 6-7 Yupa, 2024, octubre

Unay pachamantañam qillqaq runakuna ruwasqankuta qawarichiyta munanqaku. Sapakamam yachasqankumanhinam qawasqankuta, riqsisqankuta, taripasqankuta ukusunqunpi kaqkunatapas rimanakuypaq qawarichiyta munachkarqanku unay pachapaq.

MINKARIY

UNAYPACHA. Rimanakuypaq qillqaqkunata, yachaqkunata, llaqtakunapa ayllusimin kuyaqkunatapas qayarikuyku, qichwasimipi qillasqanku mastarinankupaq.

Qillqakuna (yachaykunata, taripaykunata, hamutaykunata): 1000-1200 rimaykunawan.

Willakuy (ñawray willakuyta, harawikunata, takikunata): 1000-1200 rimaykunawan.

Unancha (maytukunamanta, qillqakunamanta): 300 rimaykunawan.

Qillqa: Times New Roman 12, 1.5 karunchaynin.

Qillqasqapa patachaynin:

Sutichaynin /qatiq sutichaynin.

Qillqaq (kuna): Sutin, taytamamananta.

Kamaq kaynin, chaskinan.

Ñawiynin: qichwasimipi, castellanopipas.

Yaykuynin /riqsichiynin.

Chawpin.

Tukupaynin /puchukaynin.

Maytusqa qillqakuna.

Qillqanapaq RM N° 1218 – 85 – ED kamachisqanta qatina.

APA kamachisqanta qatina.

Qillqasqa churamunapaq:

unaypacha@unajma.edu.pe

30, junio 2024, wichqakuynin.

CONVOCATORIA

La revista UNAYPACHA. Rimanakuypaq, convoca a escritores, estudiosos y amantes de las lenguas originarias a publicar sus trabajos en quechua.

Artículos (estudios, ensayos, reflexiones): entre 1000 a 1200 palabras.

Literatura (narraciones, cuentos, poesía, canción): entre 1000 a 1200 palabras.

Reseñas (libros, revistas, publicaciones): hasta 300 palabras.

Letra: Times New Roman 12, espacio 1.5.

Esquema de los artículos:

Título / subtítulo.

Autor (es): Nombres y apellidos. Institución, correo electrónico.

Sumilla: en quechua y en castellano.

Introducción / presentación.

Contenido.

Conclusiones.

Bibliografía.

Seguir la normativa de escritura quechua: RM N° 1218 – 85 - ED.

Para citar usar la norma APA.

Enviar los textos a:

unaypacha@unajma.edu.pe

Fecha de entrega: 30 de junio de 2024.

